

HANGAI ATTILA

Lenyomat a lélekben?

Előszó Plótinosz *Az érzékelésről és az emlékezetről* (Enn. IV.6 [41]) című művéhez*

DOI: <https://doi.org/10.70510/mfsz.19756>

I. BEVEZETÉS

Plótinosz (205–270) filozófiájának központi feladata önmagunk megismerése (IV.3.1, 1–10).¹ Mivel valódi önmagunkat a lelkünkkel azonosíthatjuk, mégpedig a racionális lélekrésszel,² kiemelkedően fontos számára a lélekfilozófia.³ Az egyedi emberi lélek⁴ Plótinosz elméletében különféleképp viszonyul a létezés

* A kutatás a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH, PD 138275 – támogatásával jött létre. A tanulmány elkészítése során sokat támaszkodtam a Lautner Péterrel folytatott megbeszélésekre, valamint a végső változat elkészítésekor Bene László, Guba Ágoston, Kovács Dániel Attila, Schmal Dániel és Németh Attila megjegyzéseire.

¹ Vö. I.1.1; V.1.1; V.3.1; VI.7.41, 19–25. Erről, és a plótinoszi „önmagunk”-ról lásd O’Daly 1973 és Remes 2007. Természetesen e feladat végcélja vallási: spirituális egyesülés az istennel; lásd pl. Bréhier 1923/1958 és Inge 1919. Plótinosz filozófiájának bevezető áttekintéséhez lásd O’Meara 1993; Emilsson 2017; továbbá Armstrong 1967; Rist 1967; Gerson 1996; Gerson–Wilberding 2022; magyarul Wallis 1972/2002. 61–132 és Bene 2007. Plótinosz műveinek szokásos idézési módja szerint római szám jelöli az *Enneasz*, arab szám az értekezés számát, []-ben megadható az adott mű időrend szerinti sorszáma, végül ehhez csatlakozhat a fejezet- és sorszám. A tanulmányban és a fordítás jegyzeteiben a jelen (IV.6) értekezésre történő utalásokat *dőlt betűvel* emeljük ki.

² Önmagunk a lélek: IV.3.27; IV.7.1, 24–25; V.7.1, 1–7; a racionális lélek: I.1.7, 16–24; 10, 5–10; I.4.4, 1–17; II.1.5, 18–23; II.3.9, 14–31; V.3.3, 34–44; VI.4.14, 16–31; VI.7.5; vö. I.4.14, 1–14; II.9.2, 4–10; III.1.4, 20–28; IV.3.7, 25–30; IV.4.43, 1–12; IV.8.1, 1–10. Az azonosítás Platónról ered, lásd *Első Alkibiadész* 129a–130e; *Phaidón* 64e skk., 115c–116a és Bárány István utószavát (Bárány 2020). Emberként a testünket is sajátunknak vagy magunknak tekintjük (I.1.7, 1–18; 10, 3–7; I.1.12; IV.4.18, 10–19; vö. V.3.3, 40–44; VI.4.15, 17–18), de Plótinosz számára (Platón nyomán: *Phaidón* 65a skk., 81b skk.; *Philebosz* 48c skk.) ez olyan tévedés, amitől meg kell szabadulnunk. Ugyanis a lélek kell, hogy használja és uralja a testet, nem fordítva, a test a lelket (III.1.9; IV.3.26, 2–8; IV.6.2, 6–9; IV.7.1, 5–6, 21–24; vö. Platón *Phaidón* 79e–80a; *Phaidrosz* 246b).

³ Plótinosz lélekfilozófiájának áttekintéséhez lásd Karfik 2014; Caluori 2015; Emilsson 2017. 144–184, 228–295; az emberi lélekkel kapcsolatban Blumenthal 1971.

⁴ Nemcsak az embernek van egyedi lelke Plótinosz elméletében, hanem minden élőlénynek, állatnak, növénynek, de az isteni lényeknek – az égitesteknek, a Földnek és a világ egészének – is (pl. II.1.5; II.1.8; II.9.18, 4–40; III.4.4; IV.3.4, 14–22; IV.3.6, 11 skk.; IV.3.8; IV.3.17; IV.4.6–10; IV.4.22; IV.4.42, 19–30; IV.7.2, 22–25; IV.8.2). Plótinosz ebben Platón (*Timaiosz*) és a platonikus hagyományt követi (pl. Alkinoosz *Platón tanítása* XIV, 169.16–171.13).

különböző rétegeihez.⁵ Az Értelemből nyerve létezését, a lélek alapvetően racionális entitás.⁶ Legkiválóbb része örökké és folyamatosan tevékeny az ideák értelemmel felfogható (intelligibilis) világában.⁷ A megtestesült lélek azonban testtel összekapcsolt élete során a testek érzékelhető világával is kapcsolatban van. Így köztes helyet foglal el az érzékelhető és az intelligibilis világ között.⁸ Helyzetéből adódóan figyelme kétfelé irányulhat: vágyakozva fordul „fölfelé,” isteni eredetéhez, és szemléli az ideákat, vagy „lefelé” fordulva a világot észleli és a testi élettel foglalatosskodik. Utóbbival kapcsolatos tudatossága – érzékelések, érzetek és vágyak – eltéríti az előbbitől, az ideák szemlélésétől.⁹ Ha kitaróan felfelé tekint, elérheti a legfőbb jót: az istenihez való hasonulást.¹⁰ A lélek és test dualizmusa tehát etikai következményekkel jár, amennyiben az ember célja, hogy az érzékelhető világtól, a testitől elfordulva az intelligibilis szféra felé forduljon és megvalósítsa saját lényegét.¹¹

A plótinuszi (és általában a platonikus) elméletben alapvető a lélek halhatatlanságának tézise. Ez egyfelől nélkülözhetetlen az istenivel való egyesülés etikai céljához, valamint az értelmi megismeréshez, amennyiben a tudás felté-

⁵ A három hiposztázis a létezés három szintjét vagy rétegét határozza meg: Egy, Értelme, Lélek. A magasabb szintű létező hozza létre az alacsonyabbat, mely mindig visszafordul létrehozója felé. A három hiposztázisnál alacsonyabb szinten jön létre az érzékelhető, testi, anyagi világ, mely nem bírván tevékeny és teremtő létezéssel nem tekinthető hiposztázisnak. Lásd különösképp V.1, továbbá V.2; V.4.

⁶ IV.3.5; V.1.3; V.1.6, 45–48; V.1.11; V.3.4; V.3.8; VI.9.5, 5–7.

⁷ IV.8.8; vö. I.4.9, 17–10, 33; II.9.2; III.8.5, 10–15; IV.1; IV.3.12, 1–5; IV.4.1–2; IV.8.4, 30–35; V.1.10–12; VI.7.5, 27–30.

⁸ Ennek ontológiai magyarázatát Plótinosz pl. IV.2-ben adja, amennyiben a lélek oszthatatlan, de a testekben osztható. Erről magyarul lásd Guba 2015, 158–159.

⁹ I.6.5–6; I.6.8; III.1.8; IV.6.3, 5–10; IV.8.3, 25–27; IV.8.4; IV.8.7–8; V.1.1, 1–22; V.1.12; VI.4.15; vö. I.1.9; III.6.5; IV.4.3; IV.4.17; IV.4.25, 2–8; 43, 16–24; IV.4.44; IV.7.9, 26–29; V.3.2–3; V.8.11, 21–24. Az egyedi emberi léleknek Plótinosz szerint van egy felsőbb része, mely hasonlít az intellektuális gondolkodáshoz, értelemhez, és van egy alsóbb része, mely alacsonyabb fajtájú kognitív funkciókat lát el. Nincs egyetértés azt illetően, hogy pontosan mely funkciók melyik lélekrészhez tartoznak: érzékelés, reprezentáció (*phantasztia*) és emlékezés, diszkurzív gondolkodás (*dianoia*). A teljes képet árnyalja a lélek harmadik része, a vegetatív funkciókért felelős természet (*phüszisz*, más néven „vegetatív” *phüitikon*, „növesztő” *auxétikon*, „tápláló” *threptikon* lélekrész, III.4.1, 3; 2, 4; IV.3.19, 19–23; 23, 35–47; IV.7.14, 1–8; IV.9.3, 21–24; vö. III.6.4, 32–33; IV.4.28, 49; IV.7.8³, 9–11). Úgy tűnik, a természet is játszik bizonyos szerepet az érzékelésben és hozzá kapcsolódó tevékenységekben (fájdalom és öröm, testi vágyak és indulatok, lásd IV.4.18–21; IV.4.28; vö. IV.4.13, 22–25). Azonban az egyéni természet a világ egészének Természetéből, vagyis a Világlélekből (III.8.1–4; IV.4.13–14; V.2.1, 18–28) származik (IV.9.3, 23–29; vö. II.1.5, 18–24; II.2.2, 4–5; II.3.9, 10–14; II.9.18; IV.3.27, 1–3; IV.4.11, 9–11; 32, 4–13; VI.4.14, 16–31), így kapcsolata az egyedi emberi lélekhez nem olyan szoros és nem teljesen világos. Erről lásd Guba 2024, magyarul Guba 2020. Akárhogy is legyen, a lélek ilyen komplexitása nem játszik szerepet a IV.6 értekezésben (vagy az érzékelés vizsgálatában, vö. Emilsson 1988, 27).

¹⁰ I.2; IV.7.10. A platonikusok által kitűzött etikai célt, melyre Platón a *Theaitétosz* 176b-ben utal.

¹¹ I.2; I.4; I.6.2, 7–11; 9, 13–21; III.4; VI.5.7; VI.7.6; VI.7.30, 29–39; VI.9.3; vö. VI.9.7; VI.9.9. Plótinosz etikájáról lásd Kovács 2024; Emilsson 2017, 296–372; Bene 2013; Remes 2007, 179–253. A dialektika etikai szerepéről magyarul lásd Guba 2019.

tele az örökkévaló Formák ismerete.¹² A lélek halhatatlanságát egyik legkorábbi értekezésében (IV.7 [2]) igyekszik Plótinosz kimutatni, hosszasan (bár nem mindig mélyrehatóan) érvelve azok ellen, akik a lelket testinek (IV.7.2–8³), illetve a test „valamijének” tartják (IV.7.8⁴–8⁵).¹³ Előbbiek közé elsősorban a sztoikusok (másodsorban az epikureusok) tartoznak; utóbbiak között a legfontosabb az arisztotelészi nézet, mely szerint a lélek az élő test teljesültsége vagy formája (vö. IV.3.20, 36–41). Plótinosz saját nézete szerint a lélek az intelligibilis szférába tartozik, így testetlen és egyszerű entitásként nem fogad be hatást, nem változik, és nem is pusztulhat el (IV.7.9–15).

Plótinosz tehát a lélek halhatatlanságának platóni tézisért hangsúlyozza. Ugyanakkor el is tér Platóntól, amennyiben utóbbi számára nem jelent problémát, ha érzékeléskor a lélek a testtel együtt hatást szenved el.¹⁴ A hatás egyfajta mozgás, és a lélek egyébként sem mozdulatlan vagy változatlan, mivel lényegét tekintve örökké mozgatja magát.¹⁵ Arisztotelész azonban kiemeli, hogy a lélek nem szenvedhet semmiféle hatást, amit azzal magyaráz, hogy a lelki tevékenységek alanyának nem a lelket, hanem a lélek és test által alkotott élőlényt teszi meg.¹⁶ De ha a lelki tevékenységek a testtől függnének és a lélek nem alanya tevékenységeinek, kérdésessé válik a lélek halhatatlansága, amit legerőteljesebben a 2. századi platonikus Attikosz hangsúlyoz pikírt Arisztotelész-kritikájában.¹⁷ Plótinosz a halhatatlanságból nem enged, így arra is szüksége van, hogy a lélek saját tevékenységeinek alanyaként ne függjön a testtől. Azt kell tehát kimutatnia, hogy a lélek nem szenved el hatást.¹⁸

Épp így jár el Plótinosz, amikor arról beszél, hogy a lélek halhatatlanságára veszélyt jelent, ha a lélek hatást szenvedhet el (III.6.1, 25–30; vö. I.1.2, 9–13). Mivel a Formák az Értelme saját tartalmait, szemlélésük nem jelent változást vagy hatást a lélekre.¹⁹ Az okozás a plótinoszi elméletben egyébként is mindig fentről (egy magasabb hiposztázis felől) lefelé hat. Így a veszély „alulról” fenyeget: a lélek a világban élve, a világot megismerve interakcióba lép vele: érzékel.²⁰ Magyarázatot igényel tehát, hogyan lehetséges érzékeléssel ismereteket szerezni a külvilágról anélkül, hogy a külvilág a lélekre hatással lenne, vagyis egy

¹² Vö. Bene 2017a. 109–110.

¹³ Az értekezésről magyar nyelven lásd Bene 2017a és 2017b.

¹⁴ Lásd *Theaitétosz* 186b–c; *Philebosz* 34a; *Timaiosz* 43c–44c; 45c–d; 67b.

¹⁵ Lásd *Phaidrosz* 245c–e; vö. *Törvények* X. 895b–896a. Plótinosz nem tagadja, hogy a lélek mint intelligibilis létező mozgatja magát, azonban a „mozgás” mást jelent az intelligibilis és az érzékelhető szférában (IV.7.9; vö. VI.2–3).

¹⁶ Lásd *A lélek* I.3–4, különösképp 408a34–b29.

¹⁷ Lásd Attikosz 7. töredék (= Euszebiosz *Felkészítés az evangéliumra* XV.9.II, 369.8–371.24). Attikoszhoz és más Plótinosz előtti platonikusokhoz magyarul lásd Somos 2005.

¹⁸ A bekezdésben vázolt probléma világos kifejtéséhez lásd Michalewski 2020; Roreitner 2023.

¹⁹ IV.4.1; IV.6.2, 18–20; V.3.3, 17–18.

²⁰ Az érzéki szféra – úgy tűnik – nem csak az érzéki megismerés esetén hat a lélekre. Az érzékeléshez kapcsolódó testi érzetek – fájdalom, kellemes érzés –, az ezekhez kapcsolódó

alacsonyabb rendű létező oksági hatással lenne egy magasabb rendűre. Ezáltal a test és lélek kapcsolata is megvilágítható. Plótinoszt az érzékelés kérdése tehát leginkább a lélek hatásmentessége szempontjából érdekli. Emellett fontos számára a látás mint az intellektuális megismerés modellje,²¹ vagy a szép érzékelésén keresztül a kiindulópontja (I.6.1, 1). Továbbá, az érzékelésről szóló legátfogóbb leírását (IV.4.23–24) azért adja, hogy eldönthesse, vajon az isteni lények (Föld, Égitestek) érzékelnek-e (vö. IV.4.22, 27–47).²² E tekintetben szemben áll a korábbi tradícióval, mely az érzékelést önmagáért vizsgálta a természetfilozófia részeként, pl. Arisztotelész (*A lélek* I.1), vagy a tudás megalapozásában játszott szerepe miatt, pl. Platón (*Theaitétosz*, *Timaios*) vagy a hellénisztikus filozófusok (LS 15–17, 39–41).

A lélek hatásmentességének kérdését Plótinosz több helyen is tárgyalja: legátfogóbb módon, az érzékelést és az érzékeléstől függő lelki képességeket tekintve a III.6 [26] 1–5; IV.4 [28] 18–23; 28; és I.1 [53] értekezésekben; az emlékezésről a IV.3 [27] 26-ban; valamint az érzékelés és az emlékezés esetére a IV.6 [41] értekezésben.

II. AZ ÉRTEKEZÉS HELYE PLÓTINOSZ LÉLEKFILOZÓFIÁJÁBAN

Plótinosz nem fejt ki egy-egy problémát szisztematikusan, hanem a különböző értekezésekben különböző kiindulópontokból újra és újra megvizsgálja ugyanazokat a kérdéseket (amennyiben az aktuális vizsgálat során felmerülnek), gyakran finomítva a részleteken. Plótinosz tanítványának, Porphüriosznak köszönhetően rendelkezünk az értekezések megírásának elég jól használható sorrendjével (*Plótinosz életéről és műveinek felosztásáról* 4–6). Ezért úgy érdemes Plótinoszt olvasni, hogy egy kérdéskört végigkövetünk az értekezések kronológiai sorrendjében, illetve a későbbi írások értelmezésekor figyelembe vesszük a korábbiakat.²³

Jelen írás, IV.6, a lélek hatásoktól való mentességét (és ezáltal halhatatlanságát) hivatott megerősíteni. Kapcsolódik tehát a korai IV.7 [2] értekezéshez a

emóciók, ösztönzések és vágyak, illetve az anyag alsóbbrendűségéből fakadó rossz és hitvány-ság mind valamiképp befolyásolják a lelket.

²¹ Lásd pl. I.2.7, 6–7; I.6.4; I.6.8, 25–29, 34; III.8.11, 1–11; V.1.5, 18–19; V.3.8; V.5.7; V.8.10; VI.7.7, 17–31; VI.7.16; vö. Blumenthal 1971. 69; Clark 1942. 375–382.

²² A válasz röviden, hogy nem érzékelnek, mert nincs rá szükségük, hiszen testük nincs veszélynek kitéve és tudásuk is tökéletesebb, hiszen folytonosan kontemplálnak (IV.4.24, 12 skk; vö. III.4.4, 7–11; IV.3.17, 26–31). Plótinosz mégis megengedi, hogy az általunk ismert érzékelési formától teljesen különböző módon érzékeljenek – lássanak és hallják az imákat (IV.4.25–26).

²³ Mivel Plótinosz nézeteiben eddig nemigen sikerült fejlődést kimutatni, természetesen a későbbi írások is megvilágíthatnak egy korábbi fejtegetést, mindenesetre érdemes hangsúlyozni a kronologikus olvasás előnyeit.

halhatatlanságról, valamint még szorosabban a III.6 [26] 1–5-höz a lélek hatásmentességéről. Mondhatjuk, hogy az utóbbi gondolatmenet nem teljesen kidolgozott (és a későbbiekben, IV.3–5 [27–29], sem megoldott) pontjait részletezi a IV.6 [41] valamivel későbbi értekezése.²⁴ A III.6 rögtön így kezdődik:

Mivel azt mondjuk, hogy az érzékelések nem affekciók, hanem affekciókkal kapcsolatos tevékenységek és ítéletek; hiszen egyrészt az affekciók másban jönnek létre, mondjuk például az ilyen-és-ilyen testben, az ítélet pedig a lélekben, az ítélet ugyanis nem affekció [5] – hiszen ha az lenne, egy másik ítélet kellene, hogy létrejöjjön, és így tovább a végtelenségig – nos, emiatt azzal a nem kevésbé súlyos nehézséggel állunk szemben, hogy vajon az ítélet mint ítélet nem birtokol semmit abból, amit megítél. Azonban, ha birtokolna egy lenyomatot, akkor elszenvedne egy affekciót. De talán azt lehet mondani az úgynevezett benyomásokról, hogy a mód, ahogyan vannak, teljesen más, mint ahogy [10] feltételezték, vagyis olyan, ahogyan a gondolati tevékenységek esetében van, amelyek anélkül képesek megismerni, hogy bármit is elszenvednének. És általánosságban az érvelésünk kitűzött célja, hogy a lelket ne vessük alá ilyesféle változásoknak, amilyenek a testek felmelegedése és lehűlése is.²⁵ (III.6.1, 1–14.)

Láthatóan abból indul ki Plótinosz, hogy az érzékelés nem *affekció* (*pathosz*) vagy *lenyomat* (*tüposz*). Ezt ugyan kizárta a IV.7.6-ban, azzal együtt, hogy az emlékezés lenyomat megőrzése lenne, kifejezetten a korporealista lélekelméletek kapcsán (valamint IV.7.8⁵, 19–23-ban az arisztotelészi elmélettel szemben), azonban ottani érve nem elég átfogó. Ugyanez igaz a III.6 után írott IV.3.26, 25–34-re is, ahol a lenyomat ugyancsak materiális jellege miatt problémás. Úgy tűnik, hogy a IV.6.1 fejezetben éppen a III.6.1 elején (valamint korábban és később) elvetett lenyomat-elméletnek adja egy általánosabb kritikáját.

Tovább menve, a lenyomat-elmélet elvetésével egy nehézségbe ütközünk: hogyan alkothat ítéletet a lélek olyasmiről, amit nem birtokol (III.6.1, 6–7)? Plótinosz megoldása, hogy a birtoklásra a lenyomat-modell helyett a gondolati (*noészisz*) tevékenység (*energeia*) modelljét vezeti be: az ítélet tartalmát úgy birtokoljuk, mint a tudás (*gnószisz*) képessége (*dünamisz*) esetében (1, 10–11).

²⁴ Taormina 2022. 28. Armstrong (1984. 319) szerint a IV.3–5 kiegészítése, azonban az ott tárgyalt elemek (pl. az érzékszerv vagy a reprezentáció (*phantasztia*) szerepe) a IV.6-ban nem hangsúlyosak. Ez nem zárja ki, hogy Plótinosz, ahogy máskor is, a korábbi értekezések eredményeit előfeltételezi (vö. Taormina 2022. 13). Morel (2007. 373) emellett arra utal, hogy az érzékelés (mely az érzéki világhoz kötődik) és az emlékezés (mely maga gondolati) vizsgálatán keresztül képet kapunk a lélek kettős, köztes helyéről a világban. A legtöbb értelmező azt hangsúlyozza, hogy Plótinoszt leginkább az emlékezés érdekli, amit jól mutat az emlékezésről szóló IV.6.3 fejezet relatív hossza és az érzékelést tárgyaló IV.6.2 vázlatos kifejtése; pl. Blumenthal 1971. 81–83; Igal 1985. 473; King 2009. 123, 525. jegyzet; Kalligas 2023. 155.

²⁵ Saját fordítás, ahogy az összes III.6-ból vett idézet, Henry–Schwyzer (1964) szövege alapján. A III.6-hoz kommentárként lásd Fleet 1995; Kalligas 2014. 534–576; Magrin 2010; Noble 2016.

Ahogy látni fogjuk, a IV.6.2 fejezet ebből a gondolatmenetből indul ki, utalva a megoldásra, mely szerint az érzékelés egy lelki képesség (2, 1–3).²⁶

Plótinosz ezt a megoldást a III.6.2, 32–54 helyen fejti ki részletesebben, Arisztotelész metafizikai elméletére támaszkodva a képesség (*dünamisz*) és tevékenység (*energeia*) fogalompárról,²⁷ valamint ennek saját ártértelemezésére a III.6 előtt írott II.5 [25] 1–3 értekezésben (vö. VI.1.18–22).²⁸ Eszerint a *dünamisz* mindig valamilyen aktív képesség valaminek a megtételére (*energein*) vagy létrehozására (*poiein*), egyfajta erő, nem pedig potencialitás vagy lehetőség valaminek a létrejöttére valami külső tényező hatására (utóbbit Plótinosz „potenciálisan lévőnek” [*dünamei*] nevezi). Vagyis a tevékennyé váláshoz a képességnek nincs szüksége semmi külsőre, hanem saját magától, saját erejéből meg tudja tenni (II.5.2, 32–34; 3, 27–29). Tehát a III.6.2-ben joggal mondja Plótinosz, hogy egy (kognitív) lelki képesség nem változik meg azáltal, hogy potenciálisból aktuálissá válik, vagyis azáltal, hogy használni kezdjük. Éppen ellenkezőleg, mivel a képességet arra használjuk, amire való, vagyis a használatban saját természet szerint válik tevékennyé, ebben a tevékenységben éppenséggel saját valója (*úszia*) fejeződik ki.²⁹ A használatba vétel, vagyis aktualizálódás, tehát nem jár változással, vagyis hatás elszenvetésével.³⁰ Ahogy Plótinosz hangsúlyozza, emlékezés esetén semmilyen változás nincs, hiszen „a lélek úgy ébreszti fel [az emlékezés] képességét, hogy birtokolja, amit nem birtokol” (III.6.2, 42–46). Ez szinte szó szerint megismétlődik a IV.6.3. 4–5 helyen, ahol – az egész IV.6.3 fejezettel együtt – Plótinosz az emlékezet képesség-elméletét a legrészletesebben fejti ki. Van azonban változás és hatáselszenvedés az érzékelés esetében: de nem a lélek maga (és az érzékelőképesség) változik, hanem az anyaggal együtt lévő érzékszerv, a látás esetén a szem (III.6.2, 51–54), vagyis az élő, ilyen és ilyen test (*toionde szóma*).³¹ Az érzékszerv érzékelésben betöltött ilyen instrumentális szerepe miatt (vagyis a testi érzékszerv mint a lélek szerszáma, amely segítségé-

²⁶ A IV.6.2 fejezetről és III.6.1–2-vel való kapcsolatáról lásd Hangai 2024.

²⁷ A *lélek* II.5, különösképp 417b2–9; vö. *Metafizika* IX. Arisztotelész elméletéről röviden lásd Shields 2016. 211–222.

²⁸ Noble (2016) amellett érvel, hogy Plótinosz inkább Platón megkülönböztetéseire támaszkodik (*Phaidrosz* 245c–246a; *Törvények* X, 895e–896b), vö. O’Meara 1985. Bár a háttérben Platón megfontolásai is ott húzódnak, Arisztotelész fogalmi kerete nélkülözhetetlen az értelmezéshez. A III.6.2, 32–54 szöveghelyről lásd Blumenthal 1971. 48–49; Fleet 1995. 96–101; King 2009. 124–127; vö. Emilsson 1988. 126–133.

²⁹ Vö. I.1.2; II.5.2, 15–26; III.6.3, 27–32.

³⁰ A lélek egymásra következő tevékenységei, gondolatai, azonban különböznek egymástól – ezzel határozza meg Plótinosz az időt (III.7.11, 35–40; vö. IV.4.15, 10–17). Az idő plótinoszi fogalmáról lásd Bene 2011.

³¹ Lásd III.6.1, 2–3; vö. IV.9.3, 25–27. Az élő test pszichoszomatikus egységet alkot a testet megformáló lélek-nyom (-képmás, -árnyék) által. A lélek-nyom a világlélek alsó részétől, a Természettől, származó egyedi természettől származik. Erről lásd IV.4.18–21; IV.4.27–29; I.1.4, 18–27; 7, 1–6; 11, 8–15; VI.4.15, 13–18; Blumenthal 1971. 57–66; Igal 1979; újabban Noble 2013; Karfik 2014. 119–128; Caluori 2015. 186–192; O’Daly 2017. 117–119; Hutchinson 2018. 45–49.

vel az érzékelést végzi) az érzékelés tekinthető a lélek és az élő test közös tevékenységének (erről lásd részletesen a IV. szakasz (3) pontját).

Összegezve: úgy tűnik, Plótinosz a IV.6 értekezésben a III.6 első fejezeteinek gondolatmenetét bővíti ki, visszautalva az ott elhangzottakra, bár nem térve ki minden elemére. Két jelentős bővítése a IV.6.1 és IV.6.3 fejezetben részletezett két tézis (lásd III. szakasz) kritikája, valamint az emlékezés képesség-elméletének kifejtése (IV.6.3). Mielőtt rátérnénk ezekre, nézzük meg röviden az alkalmazott megközelítésmódot.

III. AZ ÉRTEKEZÉS POLEMIKUS JELLEGE

Plótinosz kiindulópontja, több ekkoriban született írásához hasonlóan, kifejezetten polemikus.³² Két, egymással összefüggő tézis ellen érvel: (1) az érzékelés a lélekbe való *benyomódás* (vö. III.6.1, 1); (2) az emlékezés ilyen benyomódás *megmaradása*. A kritika teljesen általános érvényű, nem pedig egy kiemelt filozófiai iskola nézetét célozza, még ha az emlékezés kapcsán Plótinosz követi is Arisztotelész gondolatmenetét.³³ Ez abból is látszik, ahogy a fenti téziseket megfogalmazza, számos lehetséges terminust felhasználva,³⁴ ahogy retorikai kérdésekkel zár egy-egy érvel (melyekre egyértelmű a válasz), valamint Plótinosz általános eljárásával is összhangban van, vagyis nagyban hagyatkozik elődjére, gyakran egyik iskola érvét használva a másik iskola elméletével szemben.³⁵ A mű végén meg is jegyzi, hogy a lenyomat-elmélettel kapcsolatban felvázolt problémák egyaránt fennálnak a lelket testinek és testetlennek gondolók számára (3, 75–79). Előbbiek közé a sztoikusok és az epikureusok tartoznak, utóbbiak közé a peripatetikusok, és feltehetően néhányan Plótinosz platonikus elődei és kortársai közül. Nézzük meg először a lenyomat-elméletet általában (III.1 szakasz), majd a lenyomat-elmélet előzményeit és plótinoszi tárgyalását (III.2 szakasz),

³² Ehhez a részhez lásd Taormina 2022. 13–36 és *passim*; Morel 2007. 378–380.

³³ Egyes értelmezők szerint Arisztotelész *Az emlékezet és a visszaemlékezés* című műve áll a kritika középpontjában, különösen Bréhier 1927. 169–171; lásd még Armstrong 1984. 320; Gerson 2017. 482; Emilsson 1988. 76. King (2010) kimutatja, hogy Bréhier párhuzamai nem mindig meggyőzőek. Plótinosz lélekfilozófiájának Arisztotelészéhez való viszonyáról lásd Blumenthal 1971; 1976. Mások a sztoikusokat teszik meg Arisztotelész mellett a polémia egyik, vagy fő célpontjának (pl. Clark 1942. 359; Igal 1985. 472), míg King (2010) szerint inkább későbbi peripatetikusok és sztoikusok ellen érvel Plótinosz. Morel (2007. 394–395. oldal 50. jegyzet) hozzáveszi még az epikureusokat. Ezzel szemben Kalligas (2023. 150–159) az emlékezésről való retorikai tradíciót, különösképp a Longinosznak tulajdonított *Az emlékezés* című művet emeli ki, melyben fontos szerepet kap az emlékezés fizikai jellege is. Taormina (2022. 17, vö. 21–27, 32–36) rámutat, hogy Plótinosz számos tradícióból merítve fogalmazza meg általános érvényű polémiaját. Ahogy King (2010. 102) fogalmaz: „Plótinosz filozófiát művel, nem filozófiatörténetet”.

³⁴ IV.6.1, 1–5. Lásd a III.2 szakaszt.

³⁵ A IV.7 kapcsán vö. Blumenthal. 1971. 51–53; magyarul lásd Bene 2017a. 112; Bene 2017b, 121, 8 lj.

az emlékezés megőrzés-elméletét (III.3 szakasz), majd vegyünk néhány példát az egyes ellenvetésekből és megfogalmazásokból, melyek olykor tradicionális érvek, máskor a fent említett filozófiai iskolák elméleteinek fontos elemeit és kifejezőmódját tartalmazzák (III.4 szakasz).

1. A lenyomat-elmélet

Az érzékelés és emlékezés lenyomat-elmélete alapvetően a pecsétnyomó-moddellen alapul. A pecsétnyomót lágy viaszba nyomva a viasz felveszi a pecsét alakját (inverz módon), és megszilárdulva meg is tartja. A modell magyarázó erejét az alábbiakkal foglalhatjuk össze.

- (1) Mivel a benyomódás *passzív befogadás*, létrehozót implikál. A lenyomat-elmélet tehát egy oksági elmélet, ahol a lenyomat és a lenyomatot létrehozó individuum (pecsétnyomó) oksági kapcsolata magyarázza a külvilággal, és benne az adott individuummal való kapcsolatot, így azt is, hogy az érzékelés *de re* attitűd, vagyis azt a dolgot érzékeljük, ami az érzékelést okozza.³⁶
- (2) A lenyomat *alakja* izomorf – inverz módon azonos – a pecsétnyomó alakjával. Ez magyarázza, hogy a létrehozó individuum alakjáról információt képes hordozni, képes az alakot reprezentálni. Ez kiterjeszthető metaforikusan mindenféle érzékelhető tulajdonságra, minőségre, vagyis a lenyomat általában mindenféle érzékelhető tulajdonságról képes információt hordozni.
- (3) A lenyomat *megmarad* (megszilárdul), így felhasználható a létrehozó azonosítására. Vagyis olyankor is képes reprezentálni az érzékelt dolgot és érzékelt tulajdonságait, amikor a tárgy nincs jelen. Így ennek a reprezentációnak a felhasználásával magyarázható az emlékezet, és minden olyan kognitív állapot, melynek empirikus eredetet tulajdonítunk, pl. a képzelet vagy az álom.

Összegezve, a lenyomat-elmélet³⁷ magyarázó ereje jelentős. Nem csoda tehát, hogy Plótinosz korában és előtte, ahogy látni fogjuk, nagy népszerűségnek örvendett.

³⁶ A *de re* hitekről, beleértve az érzékelési ítéletet, lásd Burge 1977.

³⁷ A „lenyomat,” vagyis *tüposz* utalhat egy másik modellre is, az öntőforma-modellre, lásd LSJ, τύπος: VII. Eszerint az öntőforma használatával ugyanaz a dolog többször reprodukálható. Ez használható a típus (vö. *tüposz*) alapján létrehozott egyedek magyarázatához. Bár más-hol Plótinosz használni látszik ezt a modellt, a IV.6 értekezésben nincs jelentősége.

2. A lenyomat-elmélet Plótinosz előtt

Plótinosz tételmondata: (1) „az érzékelések nem benyomódások (*tiüposzisz*) vagy bepecsételődések (*enszphragiszisz*) a lélekben (1, 1–2).” Később különböző kifejezéseket használ a lenyomatra,³⁸ melyek egy része adott filozófiai iskolához köthető, a leggyakoribb „lenyomat” (*tiüposz*) viszont általánosan elterjedt terminus. Már Plótinosz szóhasználatából is látszik tehát, hogy egy általános lenyomat-elmélet ellen érvel. Röviden tekintsük át, hogy az elmélet miképp fordul elő a különböző iskolákban.

A terminológia leginkább a sztoikusokat idézi, akik az érzékelést a lélekbe való benyomódásnak (*tiüposzisz*) tartották, mely lenyomatot (*tiüposz*) eredményez. Ezt a benyomódást vagy lenyomatot Zénón nyomán Kleanthész (a sztoikus iskola első két vezetője) fizikai, testi benyomódásként értelmezte, a pecsétviaszba való bepecsételődésének (*enszphragizetai*) analógiáját felhasználva. Pontosabban, a *phantasziát*, vagyis reprezentációt azonosították így (vagyis az érzékelésen túl minden mentális állapotot, mely tartalommal rendelkezik, beleértve a nem érzékelhető dolgokkal kapcsolatos gondolatokat is).³⁹ A benyomódás szó szerinti értelmezését a következő sztoikus, Khrüszipposz elvetette, és a vezérlő lélek rész módosulásának vagy másmilyenné válásának tekintette.⁴⁰

Bár a „lenyomat” (*tiüposz*) terminus Epikurosnál is megtalálható, ezt a „képmással” (*eidólon*) azonosítja, de előfordul a „bepecsételődik” (*enaposzphragizesz-thai*) szó is.⁴¹ A képmás az érzettárgyról leváló, a tárgy tulajdonságait lemásoló, minden irányba gyorsan terjedő finom atomi struktúra. A képmás-elmélet előnye Epikurosz szerint elsősorban a tárgy és az érzékelő közötti terjedés ma-

³⁸ Később használja a „benyomódás” (*tiüposzisz*: 3, 56), „lenyomatot képez” (*tiüpún*: 1, 10), „pecsétnyom” (*szphragisz*: 1, 20), „bepecsételődik” (*enszphragizein*: 1, 36), „pecsétgyűrű nyoma létrejön a viaszban” (*en kéri daktüliú blepúszeisz*: 1, 20–21) kifejezéseket is, de elsősorban a „lenyomat” (*tiüposz*: 1, 4, 9, 11, 19, 23, 28–29, 35, 38; 2, 5, 11, 14; 3, 26–27, 36, 45, 48; vö. *atiüpótosz*: 2, 19; *entiüpótaton*: 3, 47) szót. Az (érzékszervi) affekció (*pathosz*), vagyis lenyomat, érzékelésben játszott szerepéről Plótinosznál és előtte lásd a IV. szakasz (3)–(4) pontját, valamint Emilsson 1988. 63–93.

³⁹ Nem érzékelési *phantasziára* lásd pl. Diogenész Laertiosz VII.50 (= LS 39A4); vö. Sztobaios I.136.21–137.6 (= LS 30A), Diogenész Laertiosz VII.60 (= LS 30C2). Az érzékelés tehát csak egy fajtája a *phantasziának* (még ha alapvető fajtája is). A sztoikus érzékelésműlethez lásd Diogenész Laertiosz VII.52 (= LS 40P–Q); Aëtius IV.8, 1 (= SVF II.850); Cicero *Akadémikus könyvek* I.40 (= LS 40B1); lásd még SVF II.72–75; vö. Rubarth 2004.

⁴⁰ A sztoikus elméletéről és az iskolán belüli vitáról lásd Sextus Empiricus *A tudósok ellen* VII.228–231, 236, 372–373, 376, 380–381 (részben SVF II.56), VIII.400; *A pürrhónizmus alapvonalai* II. 70 (= SVF I.484); Diogenész Laertiosz VII.45 (= SVF II.53), VII.50 (= LS 39A3); Cicero *Akadémikus könyvek* II.77 (= LS 40D3–4); Plutarkhosz *A közös elgondolásokról* 1084f–1085a (= LS 39F); Philón *Isten változhatatlansága* 43 (= SVF II.458 része). Erről magyarul lásd LS 39; Kendeffy 1998. 20–37; Long 1986/1998. 161–170; Hangai 2017.

⁴¹ *Levél Hérodotoszhoz* 46–49 (= LS 15A1–8). Németh (2020) szerint a *tiüposz* Epikurosnál nem a képmással azonos, hanem az előzetes fogalmakkal (*prolépszisz*), vagyis a szónak nem a „lenyomat” jelentése a releváns, hanem az „öntőforma” (vö. 37. jegyzet).

gyarázatában mutatkoznak meg,⁴² de valószínűsíthetően az érzékelést (és egyéb kognitív megragadást)⁴³ a képmás lelki atomokra való hatásaként azonosította.

A pecsétnyomat analógiáját Arisztotelész mind az érzékelésre, mind az emlékezetre alkalmazta, utóbbi esetben a lenyomat (*tüposz*) – Plótinosz kedvenc szinonimája – reprezentációként (*phantaszma*) való megmaradásának adva magyarázó szerepet.⁴⁴ Arisztotelész pedig minden bizonnyal Platónról vette a modellt, akinél az emlékezés és a tévedés lehetőségének magyarázatában játszik szerepet.⁴⁵ Hogy Platón mennyire vette komolyan a pecsétnyomat-modellt, az nem világos, a későbbi platonikusok között azonban voltak, akik elfogadták az ilyen magyarázatot, például Alkinoosz vagy Longinosz.⁴⁶ A kérdést Arisztotelész kapcsán is feltehetjük, annál is inkább, mivel legautentikusabb ókori értelmezője, Aphrodisziaszi Alexandrosz is vehemensen érvel a lenyomatok ellen, a terminusnak csak metaforikus használatát fogadja el.⁴⁷ A modell és családja (valamilyen anyagra valamilyen jelek felvitele például írással, festéssel, véséssel vagy benyomással) rendkívül elterjedt volt az emlékezés magyarázatára a filozófián kívül is.⁴⁸

Bár a IV.6 legelején a sztoikus terminológia dominál, és a pecsétnyomó-moddellel Plótinosz egyébként is gyakran a sztoikusokra jellemző fizikai vagy materiális hatásra utal,⁴⁹ a semleges „lenyomat” (*tüposz*) szó túlsúlya mégis inkább általános kritikát sejtet, ahogyan majd az érvek jellegéből is látjuk. Mindenesetre az egy további kérdés, hogy ez az általános kritika mely elméleteket találja tényleg el. A peripatetikus elméletekben például a forma befogadása felel meg a lenyomatlaknak, márpedig kétséges, hogy a lenyomat ellen felhozott plótinoszi érvek mennyiben zárják ezt ki (főleg, hogy a forma befogadásának mozzanatát Plótinosz is felveszi saját elméletébe, lásd a IV. szakasz (3) pontját).

⁴² *Levél Hérodotoszhoz* 49 (= LS 15A7–8).

⁴³ Vö. az emlékezésről *Levél Hérodotoszhoz* 35–36, 45, 68.

⁴⁴ Az érzékelés kapcsán: *A lélek* II.12, 424a17–21. Az emlékezésre: *Az emlékezel és a visszaemlékezés* 1, 450a27–32; vö. Plótinosz IV.3.29, 22–32; a III.3 szakaszt és az V.1 szakasz (5) pontját.

⁴⁵ *Theaitétosz* 191c–195a; vö. *Philéboosz* 39a–b.

⁴⁶ Alkinoosz *Platón tanítása* IV.4, 154.36–37; Longinosz *Az emlékezés* 29–38, *passim*. Kalligas (2023. 149–159) Longinosz szerepét hangsúlyozza a IV.6 célpontjaként. Azonban úgy tűnik, túlhangsúlyozza, hiszen Longinosz csupán egy a lenyomat-elmélet képviselői közül.

⁴⁷ A lenyomatok ellen: *Mantissa* 10, 133.25–134.23; a metaforikus értelmezés mellett: *A lélek* 72.5–13.

⁴⁸ Taormina 2022. 110–112; a metafora eredetéről és korai történetéről lásd Agócs 2019.

⁴⁹ Lásd IV.3.26, 25–34; IV.5.3, 26–32; IV.7.6, 37–49; vö. IV.7.8^s, 19–23 az arisztotelészi elmélet elleni érvben. Ellenben III.6.9, 5–13 helyen Plótinosz megjegyzi: a viasz nem változik meg attól, hogy más alakra formáljuk.

3. Az emlékezés mint megőrzés

Plótinosz második tételmondata: (2) „semmiképpen sem fogjuk azt állítani, hogy az emlékezések ismeretek vagy érzékelések *megtartásai* (*katokhé*) lennének, oly módon, hogy megmaradna (*menein*) a lélekben a lenyomat (*tüposz*) (1, 2–4).” Bár úgy tűnhet, Plótinosz azt kívánja cáfolni, hogy az emlékezet valamiféle megtartás vagy megmaradás,⁵⁰ inkább arról van szó, hogy továbbra is a lenyomattal van gond. Ugyanis máshol maga is megmaradásnak tekinti az emlékezést, még akkor is, ha ez nem elégséges az emlékezet magyarázatához.⁵¹

Ebben a tradíciót követi, hiszen a késő antikvitásban az emlékezés szten-derd meghatározásaként használják mind platonikusok, mind peripatetikusok a „megtartás” (*katokhé*) terminust – illetve hasonló jelentésű kifejezéseket, mint a „megőrzés” (*szótéria*) – az érzékelésből származó lenyomat megőrzésére utalva.⁵² Ennek is megvannak az előzményei Platónnál, Arisztotelésznél⁵³ vagy a sztoikusoknál. Utóbbiak szerint az emlékezet reprezentációk (*phantasztia*) elraktározása.⁵⁴ Az emlékezet ilyen meghatározásaiban közös, hogy ami megőrződik, az valamiféle lenyomat vagy affekció. Így ebben az esetben is látható, hogy Plótinosz kritikájának célpontja általános.

4. Plótinosz érveinek előzményei

Ahogy láttuk, a sztoikusok a lenyomat-elmélet prominens képviselői, ráadásul a lenyomatot materiálisként értik – nem meglepő tehát, hogy Plótinosz a lenyomat-elméletet kritizálva sokat merít (mások mellett) a sztoikusok ellen bevetett érvekből. Az alábbi néhány példa jól szemlélteti Plótinosz forrásainak változatoságát és felhasználásuk módját. Látni fogjuk, hogy az adott elméletek elleni érveket általánosítja, néha úgy, hogy a kritika visszafordítható az adott kritikus ellen. Az itteniek mellett az ilyen előzményekről a fordításhoz fűzött jegyzetekben találhatóak részletek.

⁵⁰ Vö. a fordításhoz fűzött 3–4. jegyzet.

⁵¹ Lásd IV.3.26, 11; 29, 24; IV.6.3, 57; vö. V.1 szakasz (1) pontja; V.2 szakasz.

⁵² „Megtartás”: pl. Porphüriosz fr. 255 (= Sztobaios III.25.1, 605.12–606.3, 606.11–12); „megőrzés”: platonikusoknál pl. Alkinoosz *Platón tanítása* IV.4, 154.36–40; Longinosz *Az emlékezés* 58–60; peripatetikusoknál pl. Aphrodisziaszi Alexandrosz *A lélek* 68.9–10; 83.2–10.

⁵³ Lásd Platón *Philéosz* 33c–34b; Arisztotelész *Az emlékezet és a visszaemlékezés* 1, 450a25–32; b20 skk.; 451a14–17; vö. *Második Analitika* II.19, 99b35 skk.

⁵⁴ Lásd Sextus Empiricus *A tudósok ellen* VII.373 (= SVF I.64, vö. II.56); *A pürrhónizmus alapvonalai* II.70; Aëtius IV.11, 2 (= LS 39E2); Plutarkhosz *A közös elgondolásokról* 1085a–b. Az emlékezés ókori elméleteiről jó áttekintést ad Castagnoli–Ceccarelli 2019; további forrásokhoz lásd Taormina 2022. 31–36, 87, 2. jegyzet; 114–115, 229–235. Lásd még a sztoikusokról Ierodiakonou 2007; Arisztotelészről Sorabji 1972; Bloch 2007; King 2009.

(1) Plótinosz legfontosabb ellenérvének azt tartja, hogy a lenyomat-elmélet kizárja, hogy érzékeléssel magukat a dolgokat ismerjük meg, csak képmásaikat érzékeljük (I, 28–32).⁵⁵ Ez a szkeptikus eredetű ellenvetés megtalálható Sextus Empiricusnál, ahol episztemológiai szerepe van.⁵⁶ Azt hivatott cáfolni, hogy érzékeléssel valódi tudásra tehetünk szert, vagyis hogy az érzékelés az igazság kritériumának tekinthető. Platonistaként ezzel Plótinosz maga is egyetért. Sőt, az V.5.1 fejezetben azt állítja, hogy érzékeléssel nem tudjuk megragadni a dolgok lényegét, csak „képmásait” (vö. V.3.5, 21–26). Hogyan egyeztethető össze ez utóbbi tézis az I, 28–32 érvével? Arról van inkább szó, hogy bár érzékeléssel (lévén *de re* attitűd) valóban a külső érzékelhető dolgokról szerezhetünk ismeretet, ez az ismeret nem valódi tudás. Míg Plótinosz az I, 28–32-ben azt hangsúlyozza, hogy ténylegesen a külső tárgyakra szerzünk ismeretet, nem pedig másolataikról, ebből nem következik sem az, hogy ez az ismeret megbízható, sem az, hogy valódi, változatlan dolgok megismerése lenne, így nincs ellentmondásban az V.5.1-el. Nem megbízható, hiszen az érzékelés tartalma függ az érzékelő állapotától és az érzékelés körülményeitől. Nem is valódi, hiszen nem a dolgok természetét (vagy lényegét, vagy értelmi princípiumát, *logoszá*t) érzékeljük, hanem az ebből származó érzékelhető minőségeket (lásd a IV. szakasz (2), (3), (6) pontjait).⁵⁷ Vagyis IV.6.1-ben Plótinosz nem episztemológiai, hanem metafizikai állítást tesz az érzékelés tárgyáról.⁵⁸

(2) Plótinosz fő problémája a lenyomat-elmélettel, hogy az érzékelést passzív befogadásnak tekinti, vagyis egy affekció birtoklásának (I, 21–23). Ehelyett azt hangsúlyozza, hogy az érzékelés aktív, valamilyen képesség által lehetővé tett tevékenység (IV.6.2). Ezt a gondolatot megtalálhatjuk Aphrodisziaszi Alexandrosz sztoikusok elleni kritikájában is (A lélek 68.10–21). Eszerint a reprezentáció (*phantasztia*) nem lehet azonos egy lenyomat birtoklásával vagy a benyomódással (ahogy a sztoikusok vélték), hanem szükség van a lélek aktivitására (A lélek 68.21–30).⁵⁹ Alexandrosz kiemeli, hogy ez a tevékenység mind a *phantasztia*,

⁵⁵ Vö. IV.4.23, 15–19; IV.5.2, 50–53; 4, 38–49; V.8.2, 26.

⁵⁶ A tudósok ellen VII.354–358, 383–387; A pürrhónizmus alapvonalai II.72–75.

⁵⁷ Az érzékelhető minőségek értelmi princípiumoktól (*logosz*) függéséről lásd II.4.8, 24–30; 9, 7–12; II.6.1, 20–23; III.8.2, 19–34; IV.4.11, 16–23; 29, 33–40; IV.7.4, 30–34; V.9.12, 9–11; VI.3.8; vö. Emilsson 1988. 52–53. A minőségek érzékelésével közvetetten az értelmi princípiumokat is megragadjuk, lásd II.4.5, 18–19; III.6.13, 31–32; V.9.3, 27–37; 5, 17–20; 13, 4–5; VI.3.15, 24–38; vö. V.5.1–2. Az értelmi princípiumok ismeretelméleti és metafizikai szerepéről lásd Rist 1967. 84–102; Kalligas 1997; Brisson 1999; Remes 2007. 68–90; Karamanolis 2009; Helmig 2012. 186–195.

⁵⁸ A gondolat kapcsolódik az Arisztotelész által felvetett, a távollévőre való emlékezés problémájához, lásd Az emlékezet és a visszaemlékezés 1, 450b11–25. Plótinosznak a szkeptikus érvekhez való viszonyáról lásd Magrin 2010; vö. Chiaradonna 2012 és a fordításhoz írt 21. jegyzetet.

⁵⁹ Morel (2007. 379) is hangsúlyozza ennek az Alexandrosz érvnek a szerepét Plótinosznál; lásd még Roreitner 2023. 235–242; vö. Bréhier 1927. 171. Alexandrosznak a sztoikus lenyomat-elmélet elleni kritikájáról lásd Hangai 2022.

mind az érzékelés esetén egy ítélet (*krízisz*), és az érzékelési ítéletet megragadásként (*antilépszisz*) azonosítja.⁶⁰ Ahogy már láttuk, és látni fogjuk, Plótinosz számára kiemelten fontos, hogy az érzékelés maga egy tevékenység, mely leírható a lélek által végzett ítéletként vagy megragadásként (lásd a II. szakaszt és a IV. szakasz (4) pontját).⁶¹ Továbbá, az emlékezés esetén is hangsúlyozza, hogy egy lelki képesség által végrehajtott tevékenység.⁶²

(3) Plótinosz az érzékelés tartalmára is hivatkozik polémiájában, mégpedig arra, hogy a tárgy távolságát és nagyságát is érzékeljük (I, 23–28). A távolság és a méret érzékelésének összefüggéseit Plótinosz a II.8 értekezésben vizsgálja, ahol az I, 27-ben található égbolt példája is szerepel (II.8.2, 12). Ha lenyomat van az érzékelőben, akkor tulajdonképpen nincs távolsága az érzékelőtől, így nem is lehet kiszámítani, milyen távol van, illetve a lenyomat mérete sem lehet az érzékelőnél nagyobb, és a tárgy mérete sem számítható ki a lenyomathoz. Ilyen érveket egyfelől a korabeli optikai látáselméletekkel, illetve kifejezetten az atomistákkal, pl. epikureusokkal szemben hoztak fel. Hiszen, ha a távoli tárgyról a szemhez érkező és a szemre hatással lévő képmásokat (*eidóla*) érzékeljük (ahogy Epikurosz állítja, lásd a III.2 szakaszt), nem a távoli tárgyat, a távoli tárgy távolságának kiszámítására nincs lehetőség.⁶³ Ugyanígy, mivel a képmás akkora, mint az érzett tárgy, ha ez a tárgy nagy, akkor nem képes lenyomatot képezni a szemben, mert egyszerűen nem fér el benne⁶⁴ (ezt például egy olyan elmélet képes kezelni, amire Plótinosz IV.7.6, 21–22-ben utal, amely szerint a

⁶⁰ Az érzékelés ítélet: Alexandrosz *A lélek* 66.9; 78.6–21; vö. Arisztotelész, pl. *A lélek* III.2, 426b10–21; megragadás: Alexandrosz *A lélek* 39.4–5. Lásd még *A lélek* 46.20–21; 50.9–11; 53.26–54.2; 55.12–14; 60.2–3; 61.24–27; 63.28–65.1; 84.4–6; *passim*; *Kommentár Arisztotelész Az érzékelés és tárgyaihoz* 8.13–14; 10.19; 167.21–22; *passim*; *Quaestiones* III.9, 97.25–27, 98.6–10; *Kommentár Arisztotelész Metafizikához* 312.1–3; 316.4. Vö. Caston 2012. 139–140, 346. jegyzet; Hutchinson 2018. 179–182. Alexandrosz érzékelésteóriájáról lásd Emilsson 1988. 96–101, 121–125; Hangai 2020a; Roreitner 2023. 224–228, 232–235; magyarul Hangai 2015.

⁶¹ Bréhier 1927. 170 úgy véli, hogy Plótinosz az érzékelést ítéletként és tevékenységként azonosítva nem Alexandrosz sztoikusok elleni kritikájából merít, hanem éppen a sztoikusok elméletét veszi át Arisztotelésszel szemben. Igaz ugyan, hogy a sztoikusok az érzékelés kapcsán olykor hangsúlyozták a megragadás (*katalépszisz*) vagy jóváhagyás (*szünkatatheszisz*) tevékenységét – vö. Diogenész Laertiosz VII.52 (= LS 40Q); Aetius IV.8.12 (= SVF II.72); Sztobaios II.349.23 (= SVF II.74) –, de ez a terminológia nem jelenik meg Plótinosznál, szemben Alexandroszéval. Alexandrosz a reprezentáció (*phantasztia*) jóváhagyását (*szünkatatheszisz*) ugyan átveszi a sztoikus elméletből, de mivel magát a reprezentációt is az érzékelésből származtatja, ennek jóváhagyása is az érzékelés után következik, lásd Alexandrosz *A lélek* 72.14–80.12; vö. 67.15–22.

⁶² Az emlékezésnek ezt az aspektusát King (2009; 2010) hangsúlyozza; vö. III.3 szakasz; V.1 szakasz (1) pontja; V.2 szakasz.

⁶³ Lásd Aphrodisziaszi Alexandrosz *Mantissa* 11, 135.2–6, 136.5–6, 11–14; *Kommentár Arisztotelész Az érzékelés és tárgyaihoz* 31.22–25, 57.11–12, 19–20; vö. Theophrasztosz *Az érzékekről* 36, 509.20–21 Diels, 54, 514.32–515.1 Diels. Talán az ilyesfajta kritikákra adott válaszként lehet értékelni a *Herculaneumi papirusz* 19/698, 18. kolumnában (= LS 16C5) kifejtett epikureus látáselméletet. Ezekről lásd Taormina 2022. 139–140; vö. Kalligas 2023. 153–154.

⁶⁴ Lásd Aphrodisziaszi Alexandrosz *Mantissa* 11, 135.6–18; *Kommentár Arisztotelész Az érzékelés és tárgyaihoz* 58.1–3; Galénosz *Hippokratész és Platón tanairól* VII.5.1–3, VII.7.8

„pupilla egybegyűjti a látványt”: ilyen a sztoikusok elmélete). Plótinosz, ahogy a távolság, úgy a nagyság esetén is a kritikát általánosítva a lenyomat-elmélet elleni érvként használja fel.

(4) Végül említsük meg az emlékezet lenyomat-elmélete elleni érvek közül azokat, melyekben Arisztotelész emlékezetfelfogására utal. Plótinosz rögtön azonnal kezd, hogy Arisztotelésznek a gyerekek emlékezéséből vett érvét kifordítja. Míg a gyerekek Arisztotelész szerint rosszabbul emlékeznek, mivel a változásban lévő testükben a lenyomatok kevésbé tudnak megmaradni,⁶⁵ Plótinosz szerint épphogy jobban emlékeznek, mert kevesebb dolgot tapasztalnak, így egy-egy dologra több figyelmük jut (3, 21–27). A gyerekek jó emlékezőképessége Plótinosz után közhellyé válik, de már Platónnál is megtalálható (*Timaiosz* 26b). Plótinosz pszichológiai magyarázata ellenére azonban a fiziológiai magyarázat is megmarad, pl. Porphüriosznál.⁶⁶

Plótinosz az idősek kapcsán is szembe megy Arisztotelésszel, amikor a képesség időskori elgyengülésével magyarázza kevésbé jó emlékezetüket és érzékelésüket (3, 53–54). Arisztotelész ugyanis itt is a fiziológiai különbségekre hivatkozik (*Az emlékezet és a visszaemlékezés* 1, 450b1–11). Plótinosz pár sorral később (3, 65–67) Arisztotelész példájára utalva (boksoló és futó, vö. *Kategóriák* 9a14–24) jelzi, hogy egy ember természetes adottságait (pl. jó emlékezőképesség) természetes képességekkel kell magyarázni, nem fiziológiai jellemzőkkel, hiszen utóbbiak inkább valami képesség hiányai, gyengeségei (3, 67–70).⁶⁷ Így azonban az időskori képességvesztésről adott saját magyarázatában is kénytelen lesz Plótinosz a test gátló hatására hivatkozni.

IV. ÉRZÉKELÉS

Plótinosz szerint, ahogy láttuk, az érzékelés a lélek ítélete az érzékelt tárgyról, melyre az érzékszervben létrejövő lenyomat segítségével képes. Ezzel kapcsolatban több kérdést is feltehetünk. (1) Mi az érzékelés tárgya? (2) Mi az érzékelési ítélet tartalma, vagyis miről szól az érzékelés? (3) Mi az érzékszervek és a bennük létrejövő lenyomatok szerepe? (4) Vajon közvetlenül a külvilágot magát érzékeljük, vagy belső tárgyakat? (5) Távól lévő tárgyakról hogyan jönnek egyáltalán létre ezek a lenyomatok? (6) Mi az ítélet? (7) Hogyan lesz a különböző

⁶⁵ Lásd Arisztotelész *Az emlékezet és a visszaemlékezés* 1, 450b1–7; 453b1–7; vö. IV.3.26, 52–55 és az V.1 szakasz (3) pontját a test emlékezést gátló hatásáról

⁶⁶ Lásd Proklosz *Kommentár Platón Timaiosához* I, 194.14–195.8; vö. Taormina 2022. 197–200. Hasonlóan fordítja vissza Plótinosz Longinosznak a lenyomat-elmélet melletti érveit, lásd a fordításhoz írt 66–67. jegyzetet.

⁶⁷ Vö. Taormina 2022. 219–225.

érzékelési ítéletekből egy egységes tapasztalat? Ebben a részben Plótinosz választait foglalom össze, hangsúlyozva a *IV.6* értekezéssel való kapcsolatokat.⁶⁸

(1) *Érzettárgy*. Ahogy Arisztotelésznél (és Platónnál) is, az érzéki modalitások az alapján különböznek, hogy milyen fajtájú érzékelhető minőség a tárgyuk: a látás színeket, a hallás hangokat, a szaglás szagokat, az ízlelés ízeket, míg a tapintás tapintható minőségeket (hideg, meleg, érdes, sima stb.) ismer meg. Míg azonban Arisztotelész ötféle érzékelési képességet definiál a tárgy, vagyis az érzékelt minőség alapján, amelyekhez az élőlényben olyan érzékszerv jön létre, amilyen az adott fajtájú érzékeléshez kell,⁶⁹ addig Plótinosz szerint *egyetlen érzékelőképesség* van, de a testi érzékszervek adottságai alapján – tudniillik, hogy milyen minőségtől való hatás befogadására képesek – különböző érzékekről beszélhetünk (*IV.3.3*, 13–26).⁷⁰ Nem meglepő tehát, hogy Plótinosz a látás vizsgálatát elegendőnek tartja ahhoz, hogy az érzékelésről általában beszéljen (*IV.6.1*, 11–14).

(2) *Tartalom*. Bár az érzékelés elsődleges tárgyai érzékelhető minőségek,⁷¹ az érzékekkel mást is megismerhetünk. Ezek között van olyan, amit több érzékkel is megragadhatunk: szám, alak, nagyság, távolság.⁷² Továbbá érzékelünk olyanokat is, mint egy arc és részei, egy ember (pl. Szókratész) vagy egy dolog szépsége,⁷³ melyeket az arisztotelészi elmélet általában járulékosan érzékelhe-

⁶⁸ Plótinosz érzékelésméletéről lásd elsősorban Emilsson 1988; továbbá Clark 1942; Blumenthal 1971. 6. fejezet; Bonazzi 2005; Magrin 2010, 2015; Chiaradonna 2012; Taormina 2022. 39–60. Az érzékeléssel kapcsolatos további kérdésekre, pl. mennyiben tudatos, hogyan járul hozzá a tudáshoz vagy a fogalmainkhoz, itt nem térünk ki, mert a *IV.6* szempontjából nincs nagy jelentőségük.

⁶⁹ Plótinosz: látás: *IV.5.1*, 17; hallás: *IV.5.5*; szaglás és ízlelés: *II.8.1*, 24–25; *VI.3.17*, 1–8; *VI.4.11*, 12–14; vö. *IV.4.26*, 17–20; tapintás: *II.4.12*, 28–33). Arisztotelész: *A lélek II.4*; az egyes érzékekről: *A lélek II.7–11* és *Az érzékelés és tárgyai* 3–5. Arisztotelész érzékelésméletéről röviden lásd pl. Gregorić–Fink 2022; magyarul Lautner 2006; Ross 1996. 177–188. Az érzékek megkülönböztetése Platónnál is megtalálható (*Theaitétosz* 184b–185a), ahogy a lelki képességek tárgy alapján való megkülönböztetése is (*Állam V*, 477d).

⁷⁰ Vö. *IV.3.19*, 11–19; *IV.3.22*, 12–*IV.3.23*, 9; *IV.4.23*, 36–37; *IV.9.3*, 19–21; *VI.1.12*, 3–5; *VI.4.11*, 12–14. Vagyis Plótinosz nem rendel különböző érzékelőképességet a különböző modalitásokhoz, szemben azzal, amit Taormina 2022. 41–42, 58–59 javasol, vö. *VI.4.6*, 13–19. Az sem világos, Hutchinson 2018. 92–93 mi alapján tulajdonítja Plótinosznak (a *IV.3.3*-ra hivatkozva), hogy az érzékszervi affekciók különbségei alapján a különböző érzékek *qualitatív fenomenológiai különbségeiről* beszélhetünk – ilyesmi nem szerepel Plótinosz szövegében.

⁷¹ Lásd például *II.4.12*, 28–33; *II.8.1*, 12–16; vö. *IV.4.23*, 2–4; *V.5.12*, 1–5.

⁷² Szám: *II.8.1*, 33–43; alak: pl. *I.6.3*, 9–15; *V.3.3*, 6; *V.8.2*, 8; nagyság: *IV.6.1*, 26–28; vö. *II.8*; távolság: *IV.6.1*, 23–26; vö. *II.8.1*. Az arisztotelészi elméletben ezek a közös érzettárgyak közé tartoznak, de Plótinosz nem tekinti külön kategóriának őket. Arisztotelész az érzékelés tárgyairól *A lélek II.6*-ban és *Az érzékelés és tárgyai* értekezésben beszél. A távolság Arisztotelésznél nem szerepel a közös érzettárgyak között, de pl. Aphrodisziaszi Alexandrosznál igen: *Mantissa* 15, 146.30–147.5; *A lélek* 50.18–51.6; 65.13–14; vö. 40.20–41.10. Az alexandroszi és arisztotelészi elméletről lásd Caston 2012. 144–148, 360–364. jegyzet.

⁷³ Arc: *IV.4.1*, 23–25; *IV.5.3*, 36; *IV.7.6*, 7; vö. *I.6.1*, 37–40; Szókratész: *V.3.3*, 1–5; szépség: *I.6.1*, 1–4.

tőnek tart.⁷⁴ A két elmélet nem azonos: míg Arisztotelész szerint az egyes érzékek képesek lehetnek másik sajátos érzék tárgyait észlelni (még ha járulékosan is), vagyis például a jól megszokott világos sör sárgás színét és fehér habját látva azt is *látjuk*, hogy keserű, anélkül, hogy megízlelnénk (Arisztotelész példája a zöld és keserű epe, *A lélek* III.1, 425a30–b4). Mivel Plótinosz az érzéki modalitásokat az érzékszervekhez köti, nemigen tud számot adni arról, hogy a keserűt kifejezetten *látjuk* (hiszen a keserű nem hat a szemre), legfeljebb valamiféle tapasztalatból levont következtetéssel magyarázhatja a jelenséget. Lásd még a (7) pontot.

(3) *Érzékszervi lenyomat*. Az érzékszervek tehát, az elszenvedett hatás fajtája alapján, meghatározzák, hogy rajtuk keresztül milyen minőségekről szerzünk tudomást. Szerepük éppen az, hogy a hatást, amely a külvilággal való kapcsolat megteremtéséhez szükséges, elszenvedjék a lélek helyett (IV.4.23, 1–21; vö. IV.5.1, 1–13; IV.9.3, 25–27), és hasonlóvá válva hozzá befogadják az érzékelhető formát,⁷⁵ hiszen a lélek nem képes erre (vagyis nem szabad, hogy képes legyen). Ahhoz azonban, hogy a külső tárgyról a lélek (érzékelő képessége) tudomást szerezzen, nem elegendő, hogy az érzékszervben – egy másik alanyban – létrejöjjön egy változás. A hatásról, a lenyomatról a léleknek valamiképp tudomást kell szereznie. Nem lehetséges azonban, hogy a lélek a lenyomatra van tudatában, hogy a lenyomat az érzékelés tárgya – hiszen ez azt jelentené, hogy nem a külső tárgyat érzékeljük (I, 28–32). A lenyomatra tehát olyasfélének kell lennie, ami az érzékelésnek nem tárgya, mégis hozzájárul ahhoz, hogy a lélek rajta keresztül hozzáférjen a külvilághoz. Vagyis a lenyomat (és az érzékszerv) valami köztes az érzékelhető dolog (tárgy) és az intelligibilis érzékelő lélek (szubjektum) között (IV.4.23, 21–37). Az érzékszerv (pszichoszomatikus, élő test, erről lásd a II. szakaszt) valamiképp *hírül adja* a léleknek, amit a lenyomat tartalmaz, és a megfelelő forma aktualizálódik a lélekben (23, 27–32).⁷⁶

⁷⁴ Egy további példa: a formával együtt a fényt is látjuk, amely lehetővé teszi, hogy a tárgyat és a formáját lássuk: V.5.7, 1–16. Mivel a sötétség a fény hiánya, és hiányt nem érzékelhetünk, Plótinosz szerint a sötétséget nem *látjuk* (II.1.6, 38–41).

⁷⁵ Az arisztotelészi elméletben az érzékelés az érzékelhető forma (minőség) befogadása az anyag nélkül (*A lélek* II.12, 424a17–24; III.8, 431b20 skk.; vö. Aphrodisziaszi Alexandrosz *Quaestiones* III.7, 92.27–31, 34–35; *A lélek* 39.13–14; 83.13–84.5, továbbá Caston 2012. 141, 350. jegyzet), valamint hasonlóvá válás (II.5, 416b35–417a21; 418a3–6; vö. Alexandrosz *A lélek* 39.1–18; 40.19; 44.9–13; 50.8–11; 53.27–29; 54.18–23; 55.12–17; 60.1–6; *Quaestiones* III.3; III.7, 92.33–93.9; Caston 2012. 138–139, 344. jegyzet). Plótinosznál a forma befogadásához lásd I.1.2, 26–27; III.6.18, 24–28; IV.3.3, 18–19; V.5.7, 1–5; V.8.2, 25–26; vö. IV.5.3, 1–4; VI.7.6, 3–4.

⁷⁶ A híradás közvetlenül a sajátos érzékszervek (szem, fül stb.) és a lélek között zajlik. Vagyis Plótinosz elmélete szerint nincsen szükség az információ (vagy a stimulus) érzékszervektől egy központi érzékszervig való továbbítására. Az ilyen elméletek kritikáját Plótinosz IV.7.6–7 és IV.2.2-ben adja. Erről lásd Blumenthal 1971. 73–74; Emilsson 1988. 101–106. Ahogy azonban Blumenthal (1971. 75) megjegyzi, Plótinosz szerint az „érzékelés kezdete,” vagyis a működésének kiindulópontja (*arkhé*) az agyban van, hiszen onnan indulnak ki az idegek, IV.3.23, 9–21; vö. IV.9.2, 12–18; Platón *Phaidón* 96b. Vagyis Blumenthal szerint Plótinosz mégiscsak feltételez valamilyen továbbítást az érzékszervek és az agy között. Ezt nem

(4) *Külvilág és lenyomat*. Az érzékszervi lenyomat és az érzékszerv tehát nélkülözhetetlen, az érzékelés pedig a testből és lélekből lévő összetett élőlényhez tartozik.⁷⁷ Bár az érzékszerv szerepét nemigen vizsgálja Plótinosz a *IV.6*-ban, az érzékelés képesség-elméletének kifejtése során kitér az érzékelő testében és azon kívül létrejövő hatásokra (*2, 10–18*). A *IV.6.1*-ben azonban úgy tűnik, hogy Plótinosz teljes mértékben tagadja a lenyomatok szükségességét. Hogyan kell Plótinoszt értenünk, ha nem akarjuk, hogy ellentmondásba keveredjen önmagával? Gyakran találjuk nála a korábban látott megkülönböztetést affekció (*pathosz*) és ítélet (*kriszisz*) között: eszerint bár az érzékeléshez szükséges affekció vagy lenyomat, az *érzékelés maga* ítélet (*III.6.1, 1–4; IV.6.2, 16–18;* vö. *II. szakasz*).⁷⁸ Ez tulajdonképpen Aphrodisziaszi Alexandrosz megoldása (lásd a (7) pontot és a *III.4* szakasz (2) pontját). Úgy tűnik azonban, hogy a *IV.6.1*-ben ezzel Plótinosz nem elégszik meg: lenyomatok márpedig nem is lehetnek az érzékelés során! Ha megelégedne, akkor nem is lenne szükség a *IV.6.1* megírására.

Az ellentmondás legalább kétféleképpen kerülhető el: a *IV.6*-ban a többi helyhez képest vagy (i) a lenyomat fajtája más, azaz testi affekció helyett intelligibilis lenyomat, vagy (ii) a lenyomat alanya a lélek helyett a testi érzékszerv. Egyesek szerint (i) Plótinosz itt csak a *lélekben létrejövő testi affekciókat* veti el (lásd *II. szakasz és 1.19–20*),⁷⁹ hiszen másutt amellettt érvel, hogy az érzékelés hatására a lélekben az érzékelt tárgyakban meglévő értelmi alapelvek (*logosz*) hatására *intelligibilis lenyomatok* jönnek létre, melyek megőrződése az emlékezetet magyarázza.⁸⁰ Bár az értelmi alapelvek felismerésének valóban van szerepe

szükséges elfogadnunk, hiszen a *IV.3.23* fejezetben Plótinosz többször mások elméletét magyarázza (pl. „agyba helyezték”), az érzékelést annyiban kapcsolja az agyhoz, amennyiben az élőlény mozgása és a gondolkodás ott működik (amennyiben felhasználják az érzékelésből származó adatokat) (*23, 10–11, 21–31*), az idegeket tulajdonképp csak a tapintás érzékével kapcsolja össze (*23, 9*); vö. Emilsson 1988. 105–106. Ez a kérdés azonban nem érinti a *IV.6* értekezést.

⁷⁷ *I.1.7, 1–16; 9, 15–18; IV.3.26, 1–9; IV.4.23, 18–24; vö. I.1.6.*

⁷⁸ Lásd még *I.1.3, 4–7; II.8.1; III.6.19, 8–14; IV.3.3, 20–25; 26, 8–9; IV.4.22, 30–33; 23, 36–43; IV.7.8, 2–4; IV.9.3, 26–27; VI.4.6, 8–19*. Az érzékelés általában tudatossággal jár (*antilépszisz*): lásd *I.1.7, 9–16; I.4.10, 4–6; IV.3.30, 11–14; IV.4.23, 1–5; IV.5.1, 6–7; 4, 13–14, V.1.12, 11–20; VI.7.7, 25–27; valamint Hutchinson 2018. 93–99, 179–182; Warren 1964. 83–89*. Ez kapcsolatban áll azzal, hogy az érzékelés „a reprezentációban végződik” (*IV.3.29, 25; vö. IV.3.26, 39–40; IV.4.8, 16–18; V.3.2, 7–9*), hiszen a reprezentációs képesség (*phantasztikon, phantasztia*) Plótinosz lélekelméletében a tudatosság központja, lásd az *V.1* szakasz (5) pontja. Plótinosz azonban megenged olyan érzékeléseket, melyek nem válnak tudatossá: pl. fájdalom (*IV.4.19, 23–27*), vagy egy szituáció számunkra érdektelen részletei (*IV.4.8, 8–16; IV.9.2, 13–24; vö. VI.4.6, 15–18*). A tudatos érzékeléshez (és a tudatossághoz általában) szükség van ugyanis *fi-gyelemre* (*IV.4.8, 1–34; 25, 1–3; vö. 2, 3–8*).

⁷⁹ Pl. Blumenthal 1971. 47, 55, 70–71; Emilsson 1988. 76–78, 143–144; King 2009. 111–113; Emilsson 2017. 250. Vö. *III.6.1, 12–14; 3, 30–35; 8, 1–11*.

⁸⁰ Ilyen intelligibilis lenyomatokról több helyen beszél Plótinosz, gyakran az érzékeléshez kötve őket (lásd különösen *I.1.7, 9–14, I.2.4, 19–20; IV.3.26, 29–32; IV.7.6, 23–24; V.3.3, 1–2; vö. V.3.2, 9–10*. Ilyen javaslattal él Harder–Theiler–Beutler 1967. 411; Morel 2007. 375–376, 391. oldal 12. jegyzet; Hutchinson 2018. 93–99. Ugyanakkor több helyen úgy tűnik, hogy az

az érzékelésben, a *IV.6.1* megfogalmazására ez nem igazán illik. Itt ugyanis a lenyomat olyasmi, aminek helyzete van, ami legfeljebb járulékosan igaz az értelmi alapelvekre. Továbbá, az értelmi alapelveket azért képes a lélek felismerni, mert magában a lélekben potenciálisan megvannak, így az sem illik rájuk, hogy „nem pedig ott, ahol a látó van” (*1, 39*). Továbbá, a javaslat szerint az intelligibilis lenyomatok az érzékelés *hatására*, az érzékelést *követően* jönnek létre, így azt nem magyarázhatják, hogy magához az érzékeléshez miképpen szükséges lenyomat, ráadásul érzékszervi lenyomat. Végül, Plótinosz némely érve (pl. *I.23–28, 32–37*) kizárni látszik, hogy a lélekben lévő intelligibilis lenyomatok szükségesek lennének az érzékeléshez. Arról van ugyanis szó, hogy a lenyomatmodell nem pusztán fizikai-testi affekciót implicál, hanem valami *külsőtől való befogadást*, vagyis *passzívitást*. Plótinosz azonban azt szeretné megmutatni, hogy a lélek és képességei aktívak, hiszen kifelé tekintünk a látott dologra (*1, 21–23*), és a lelki képességek uralkodnak a testen (*2, 1–9*).⁸¹ Vagyis az *érzékelőben egyáltalán nem lehet lenyomat*, mert az érzékelés nem passzív.⁸²

De ha az érzékelés nem passzív vagy *receptív*, akkor hogyan lehetséges, hogy a külvilágot, illetve közvetlen környezetünket és a benne lévő egyedi tárgyakat érzékeljük? Másképp fogalmazva, ha a lenyomat-elméletet elvetjük, magyarázatot kell adni arra, hogyan vonatkozik az érzékelés a jelen lévő külső dologra és hogyan érzékeljük azt valamilyennek. Vagyis, milyen szerepet játszik a korábban látott forma, melyről az érzékszerv tudósít a lélek számára, ha nem a lélekben létrejövő lenyomatként kell értenünk, amit az érzékelő befogad, mint az arisztotelészi elméletben, mely szerint az érzékelés az érzékelhető forma befogadása anyag nélkül (lásd a (3) pontot)? (ii) Talán úgy békíthetjük ki Plótinoszt önmagával, hogy bár az érzékszervekben van lenyomat, vagyis az érzékszerv hatást szenved el és befogad valamit kívülről (ahogy láttuk), az érzékelő szubjektum, vagyis a lélek esetében ez nem igaz.⁸³ Hiszen az érzékszervi lenyomat nincs a lélekben: Plótinosz úgy véli, a test, amin keresztül érzékelünk, beleértve az érzékszervet, a lélekhez képest *külső* (V.3.2, 2–6; vö. IV.4.24, 23–25).⁸⁴

(5) *Távollévő érzékelése*. Eddig láttuk, hogy mit érzékelünk, és hogy mivel: az érzékszerv és lenyomat segítségével. De hogyan jön létre a lenyomat, hogyan képes hatni az érzettárgy az érzékszervre, ha nem érintkeznek? Hiszen az érzettárgy (legalábbis a látás esetén) nem érintkezhet az érzékszervvel, távol kell lennie tőle (*1, 32–34*). Plótinosznak erre is megvan a válasza, amely teljesen el-

intelligibilis lenyomat az érzékelés által jön létre, és a racionális lélek használja fel, így tulajdonképpen nem magyarázhatja az érzékelés tartalmát. Vö. Perdikouri 2016.

⁸¹ Lásd 2. jegyzet.

⁸² Vö. Emilsson 1988. 81; Clark 1942. 359–360; Bonazzi 2005; Morel 2007. 375; Taormina 2022. 115, 154.

⁸³ Blumenthal 1971. 71–72; Emilsson 1988. 82–93; Taormina 2022. 43–47; Kalligas 2023. 154.

⁸⁴ A test a lélekhez képest való külsődlegességét gyakran ontológiai különbséggént értelmezik, pl. Remes 2007. 103–107; Perdikouri 2016. 225; Kalligas 2023. 272.

tér elődeitől. A IV.5 értekezésben hosszasan érvel az ellen, hogy a távoli dolgok látását egy átlátszó közeg (leginkább levegő vagy víz) teszi lehetővé – vagyis az arisztotelészi elmélet ellen, mely így kerül el a távolba hatás feltételezését.⁸⁵ Plótinosz éppen a távolba hatást feltételezi – elutasítva a másik lehetséges megoldást, mely szerint az érzékelőből (a szemből) indul ki valami (pl. látósugár), mely valamiképp letapogatja a tárgyat (vagyis közvetlenül érintkezik vele, a tapintásra visszavezetve minden érzékelést), mint a sztoikusok vagy Platón érzékelélméletében.⁸⁶ De hogyan lehetséges távolba hatás? Röviden: *szümpatheia*, vagyis együtt-szenvedés által (IV.5.1, 35–40; *passim*).⁸⁷ Ennek mikéntje a IV.6 szempontjából ugyan nem fontos, úgy tűnik azonban, hogy a hallás esetén – mely kapcsán ugyancsak a közeg szerepe ellen érvel (IV.5.5) – ellentmond magának Plótinosz, hiszen a 2, 10–16 sorok alapján mégiscsak fontos az ilyen közeg és benne a hozzánk közelítő lenyomatok.⁸⁸ Ez azért is problémás, mert a IV.5.2, 50–53-ben a közegben lévő hatás ugyanazt a problémát veti fel, hogy a külső tárgy helyett a hatást érzékeljük, ahogy az érzékelőben lévő lenyomat esetén (1, 28–32; vö. III.4 szakasz (1) pontja).

(6) *Ítélet*. De az érzékszervben létrejövő lenyomat még nem érzékelés, csupán szükséges feltétel hozzá; maga az érzékelés: ítélet (*kriszisz*).⁸⁹ Ez az ítélet egy lelki tevékenység (*energeia*), ami lelki képességet (*dünamis*) feltételez (2, 1–9; vö. VI.1.20, 26–32; a képesség plótinoszi értelmezéséről lásd a II. szakaszt). Minthogy az ítélet egy képesség tevékennyé válása saját erejéből, nincs szüksége semmi külső okra. Ha ez így van, akkor érzékeléskor a lélek nem fogad be semmit, saját magától aktív (hiszen kifelé tekint, vö. 1, 21–23) és saját magából nyeri az érzékelés tartalmát. Azt gondolhatnánk, hogy utóbbi az érzékelhető formák születésüinktől fogva bennünk való jelenlétét implikálja, hogy a megfelelő alkalomra várnak ahhoz, hogy meg is jelenjenek számunkra,⁹⁰ hiszen a lélek tartalmazza az intelligibilis Formák képmásait mint *logoszokat*.⁹¹ De talán elegendő

⁸⁵ Arisztotelész *A lélek* II.7, 419a17–21; *Az érzékelés és tárgyai* 2, 438b3–5; 6, 446b28–447a12; vö. Alexandrosz *A lélek* 42.5–43.4; *Mantissa* 15, 141.30–143.30.

⁸⁶ A sztoikus elmülethez lásd Alexandrosz *Mantissa* 10, 130.14–17; 130.26–131.5 (= *SVF* II.864); Diogenész Laertiosz VII.157 (= LS 53N); Platónhoz lásd *Timaios* 45b–d; 67e–68b. Plótinosz ellenvetéseire lásd IV.5.2–4 és Emilsson 1988. 38–47; Gurtler 2015. 239–265. Clark (1942. 366–368) szerint Plótinosz elfogadta a platóni látósugár-elméletet (vö. IV.5.4; V.5.7, 23–29), még ha csak azért is, hogy a látó és a látott tárgy között lévő test látást gyengítő hatását semlegesítse. Az ilyen értelmezés kritikájához lásd Emilsson 1988. 43–45.

⁸⁷ Erről lásd IV.4.32; Emilsson 1988. 47–62; Gurtler 2015; illetve magyarul Guba 2015.

⁸⁸ Bár a *szümpatheia* is feltételezi a tárgy és érzékszerv közötti folytonos közeget (IV.5.2, 26–31; 3.15–21), ennek szerepe más, mint az arisztotelészi elméletben; erről lásd Clark 1942. 363–365; Gurtler 2015. 245–247. Vö. Platón *Timaios* 45b–c.

⁸⁹ Lásd 78. jegyzet.

⁹⁰ Pl. Chiaradonna 2012; Emilsson 1988. 132–137.

⁹¹ Vö. III.6.18, 24–29; V.3.3–4. Ehhez kapcsolódik az a kérdés, hogy Plótinosz szerint érzékeléskor tényleg a külső tárgyakat érzékeljük, vagy pusztán lenyomatokat, melyek a külső tárgyakat alkotó értelmi princípiumok (*logoszok*) hatásai az érzékszervre. Előbbi (direkt realizmus) mellett lásd Clark 1942. 358–362; Emilsson 1988; 2017; Chiaradonna 2012; indirekt

néhány alapvető velünk született fogalmat feltételezni, melyek segítségével a lélek érzékelőképessége fel tudja fogni a különféle érzékelésből származó (és az élő test által közvetített, „hírül adott”) tartalmakat.⁹²

(7) *Egységes tapasztalat.* Végezetül, bár egyes érzékletek leírhatók ítéletként – pl. látom, hogy „ez a korsó sör sárga és a habja fehér” – érzéki tapasztalatunk sokkal összetettebb és átfogóbb: a korsón kívül más tárgyakat is látok, hallom a rádióból a zenét, érzem a sör illatát, amint a kihűlt kávé aromájával keveredik stb. Mindezek egységes érzéki tapasztalatot alkotnak. Ez a kérdéskör Plótinosz előtt specifikus problémaként merült fel. Amennyiben az egyes érzékek csupán saját érzettárgyaikat képesek érzékelni (a szem vagy a látás a színeket, a fül vagy a hallás a hangokat, lásd az (1) pontot), ezek összehasonlításához (illetve egy egységes tudathoz) valami más képességre van szükség. Platón szerint a lélek ítéletére, mely a legáltalánosabb fogalmakat (azonos, különböző stb.) használja (*Theaitétosz* 184–186), vagyis a racionális lélekre. Ezzel szemben az érzéki tapasztalat egységének problémáját Arisztotelész az érzékelőképesség keretei között, vagyis még a racionális képességek nélkül, igyekezett magyarázni (*A lélek* III.2, 426b8–427a15; *Az érzékelés és tárgyai* 7). Ez azért fontos, hogy az állatok tapasztalata is magyarázható legyen. Illetve, mivel érzékelhető tárgyak között teszünk különbséget, ezt érzékelőképességgel kell, hogy érzékeljük. Arisztotelész megoldása azonban homályos és metaforikus,⁹³ így a későbbi filozófusok, pl. Plótinosz számára is Aphrodisziaszi Alexandrosz értelmezésében vált meghatározóvá.⁹⁴ Alexandrosz az érzékelőképességet mint a központi érzékszerv formáját egy kör középpontjához hasonlítja, ahol a kör sugarai az egyes érzéki modalitások. A tapasztalat egysége azáltal valósul meg, hogy egy központi érzékelőképesség (közös érzék) egyberendezi a különböző érzékek által továbbított információt. Plótinosz átveszi Alexandrosztól mind a kör hasonlatot, mind a terminológiát, azonban teljesen átértelmezi az elméletet (IV.7.6, vö. IV.3.3, 9–25). Alexandrosz elméletében az érzéki affekciók a központi érzékszerv különböző részeit érik – mintegy érzéki lenyomatokként – és ezt a közös érzék azáltal képes egyszerre feldolgozni, hogy az érzékszervvel *hülémorphikus* egységet alkot, vagy-

realizmushoz Blumenthal 1971. 71–72; Magrin 2010; vö. I.1.7, 9–12; I.6.3, 1–16; V.5.1, 12–19, 62–65; 2, 5–10. Egyesek szerint (pl. Morel 2007. 375–376, 391. oldal 12. jegyzet, 392. oldal 17. jegyzet) magukat az értelmi princípiumokat (*logoszokat*) érzékeljük, és az érzékelés ezért racionális tevékenység. Vö. III.4 szakasz (1) pontja.

⁹² Egyesek elegendőnek tartják a platóni legfelsőbb nemeket (létező, azonos, különböző, mozgás, nyugalom: lásd Platón *Szofista* 254d–257a; vö. Bene 2006. 239–279; Plótinosznál pl. II.6.1, 1–8; III.7.3, 7–11; V.1.4, 21–43; VI.2.7–18; vö. VI.7.13); pl. Magrin 2010. 283–286; Emilsson 2022; vö. III.6.2, 35–36; V.3.2–3. Noble 2016. 240–242 szerint az érzékeléshez egyáltalán nincs szükség velünk született ideákra. A IV.6 értekezésben ezek a kérdések nem merülnek fel.

⁹³ Arisztotelész megoldásának koherens rekonstrukcióihoz lásd például Marmodoro 2014. 156–263; Gregorić 2007. 129–162.

⁹⁴ *A lélek* 61.19–65.2; *Kommentár Arisztotelész Az érzékelés és tárgyaihoz* 136.7–168.10; *Quaestiones* III.9. Alexandrosz elméletéről lásd Hangai 2020a.

is a központi érzékszerv formájaként az érzékszerv minden részéhez egyformán viszonyul. Ezzel szemben Plótinosznál az érzékelőképesség nem egy központi érzékszervhez kötődik, hanem az egész testben, annak minden részében egyszerre, egészében jelen van.⁹⁵ Emiatt a test bármely részében, az összes érzékszervben létrejövő affekciót képes egyszerre feldolgozni, anélkül, hogy ezeket egy központba kellene továbbítani.⁹⁶ Vagyis Alexandrosz kétféle (redundánsnak tűnő) magyarázatát – központba továbbítás és a képesség minden részt átfogó jelenléte – leegyszerűsíti az egyik (központ) elhagyásával.⁹⁷ Az elmélet fontos eleme, hogy az egyszerre feldolgozott érzékszervi affekciók egyszersmind *tevékenységek* is (vö. IV.6.2, 3–6): az érzékszerv ugyanis mégiscsak továbbítja, „hírül adja” a lélek számára az érzéki információt (lásd a (3) pontot).

V. EMLÉKEZÉS

Plótinosz az emlékezés kérdését sem természetfilozófusként vizsgálja, szemben Arisztotelésszel, aki egy külön értekezést szentelt neki (*Az emlékezet és a visszaemlékezés*). Érdeklődése az emlékezés iránt elsősorban etikai, eszkhatólogiai indíttatású (IV.3.25–IV.4.5), a halál utánival kapcsolatos (IV.3.24, 1 kérdés: „hová kerül a lélek, ha elhagyja a testet?”).

Hasonlóképp érdemes megvizsgálni az emlékezés kérdését is: vajon emlékeznek-e azok a lelkek, akik elhagyták az ideleenti helyeket, esetleg egyesek közülük emlékeznek, mások nem, s ha emlékeznek, vajon mindenre emlékeznek-e, vagy csak bizonyos dolgokra, továbbá örökké emlékeznek-e vagy csak egy darabig, közvetlenül a távozásuk után?⁹⁸ (IV.3.25, 1–5.)

Az emlékezés meghatározza a lélek irányultságát és megtestesülésének mikéntjét: „az ő és azzá lesz, amire emlékezik” (IV.4.3, 6).⁹⁹ Másrészt felmerül a kérdés, vajon a halál után is megmarad-e a személy sajátos vonásaival vagy a Formákat szemlélve feloldódik egy közös lélekben (IV.4.1–2)? Plótinosz lélekfelfogása ráadásul az emlékezéssel kapcsolatos kérdéseket is megbonyolítja: mivel egy-egy emberben többféle, több szinten lévő lélek van (lásd a *Bevezetés* elejét, 9. jegyzetet), vajon melyikhez milyen emlékezés tartozik, meddig marad meg, és ho-

⁹⁵ IV.4.19, 11–19; IV.7.7, 23–29; vö. III.4.6, 34–38; IV.2.2; IV.3.19, 8–19; IV.9.3, 10–24.

⁹⁶ Lásd IV.2.2; IV.4.19; IV.7.7.

⁹⁷ Erről lásd Emilsson 1988. 94–106.

⁹⁸ Horváth Judit és Perczel István fordítása (Horváth–Perczel 1986). Amennyiben másképp nem jelzem, a IV.3–4-ből vett idézeteket e fordítás szerint közlöm.

⁹⁹ King 2009. 208–209; vö. Blumenthal 1971. 94. Remes (2007. 111–119) szerint az emlékezet határozza meg a személyes jegyeket. King (2009. 154–155) amellet érvel, hogy az emlékezés előfeltételezi, nem pedig garantálja a szubjektum időbeli személyes azonosságát.

gyan alkothat a személyben egységes tudatot (IV.3.27; IV.3.31–32)? Továbbá, minthogy a lélek nemcsak pusztulhatatlan, hanem keletkezetlen is, adódik a kérdés, mi volt vele a testben való születése előtt (IV.4.3–4)? Ez a kérdés a platóni ismeretelmélet alapvető eleméhez kapcsolódik, a Formákra való visszaemlékezés (*anamnészisz*) tanához (IV.4.5),¹⁰⁰ erről lásd a (2) pontot. Bár a IV.6-ban a IV.3–4 fenti kérdései a háttérben maradnak, hiszen itt (a IV.3–4-el szemben, vö. IV.3.25, 8–9) azzal foglalkozik Plótinosz, hogy *mi az emlékezés* (egy lelki képesség), és *mi nem* (lenyomat megőrzése), mégis érdemes az elmélet fontosabb elemeit összefoglalni.¹⁰¹

1. Plótinosz az emlékezésről

(1) Az emlékezés – ahogy a Plótinosz előtti hagyomány is tartja – az emlékek megtartása (*katokhé*), megőrzése, illetve megmaradása (*menein*) (IV.3.26, 11; erről lásd III.3 szakaszt). Tehát állandóságot feltételez, így nem tartozhat a testi természethez, hiszen utóbbi folyton változik (IV.3.26, 52–54; vö. IV.7.5, 20–24). Másfelől viszont olyasmire vonatkozik, ami *szerzett* (*epiktétosz*): vagy valami hatásra (*pathéma*) vagy ismeretre (*mathéma*) (IV.3.25, 11),¹⁰² olyasmire, ami a múltban megtörtént (IV.4.6, 2–3). Előbbi, úgy tűnik, az érzékelt dolgokat jelenti – hiszen a IV.6.1, 3-ban az ismeret mellett az érzékeléseket (*aiszthészisz*) említi Plótinosz az emlékezet tárgyaiként (vö. IV.3.28, 1) –, utóbbi valamiféle gondolatra (*dianoéma*) való emlékezés (vö. 29, 6–7, 15–17). Mivel szerzett, előfeltételezi az emlékezőben létrejövő *hatást* és az *időben* létezését (25, 10–13), vagyis valamiféle tapasztalatot (25, 18–20). Így megszerzése és egyáltalán a funkciója változást feltételez, megtartása viszont állandóságot.

(2) Plótinosz először is hosszan tárgyalja, miféle létező lehet egyszerre változó és állandó, miféle létező emlékezik (25, 6–10). Az időbeliség és a hatás befogadása kizárja az örökké a Formákat kontempláló Értelmet és általában az örökké változatlan isteni lényeket,¹⁰³ beleértve a saját tartalmaira *visszaemlékező* lelket is (IV.3.25, 10–34; vö. IV.4.1, 11–16). A visszaemlékezés tana az általános fogalmak elméleteként a platóni ismeretelmélet egyik sarok-köve. Eszerint, bár fo-

¹⁰⁰ Chiaradonna (2019. 324) szerint éppen a Formák szemlélésének kérdése a vizsgálódás fő célja.

¹⁰¹ Plótinosz emlékezésről alkotott felfogásáról lásd elsősorban King 2009; 2010; továbbá Bréhier 1927. 27–38; Warren 1965; Blumenthal 1971. 7. fejezet; Brisson 2006; Remes 2007. 111–119; Chiaradonna 2009; Taormina 2022. 61–71 és *passim*; Lautner 2024. A későbbi újplatonikus emlékezetfelfogásról magyarul lásd Lautner 2021.

¹⁰² Vö. Arisztotelész *Az emlékezet és a visszaemlékezés* 1, 449b19–23; 2, 451a21–22.

¹⁰³ A kérdést, hogy az égitestek (csillagok, bolygók, Nap, Hold), a mindenség és isten (Zeusz) lelke miért nem emlékezik, a IV.4.6–9 és IV.4.12 fejezetek vizsgálják. Röviden: mivel változatlanul ugyanazt csinálják, nincs szükségük az emlékezésre, hanem örök tudással rendelkeznek.

galmainkat már születésünkkor birtokoljuk (sőt, a lélek már előzőleg birtokolja, öröktől fogva), de ezek mindaddig rejtve maradnak előttünk, amíg nem adódik rá alkalom, hogy visszaemlékezzünk rájuk. Amint visszaemlékeztünk egy fogalomra vagy Formára, képesek vagyunk használatba venni, pl. empirikus megismerésünk során olyan ítéleteket hozni, melyben a fogalom szerepel.¹⁰⁴ Mivel Arisztotelész a fogalmak empirikus eredete mellett áll ki, a „visszaemlékezést” (*anamnészisz*) episztemológiai értelme helyett hétköznapi jelentésében használja: korábbi tapasztalatok előkeresését és felidézését jelenti.¹⁰⁵ Plótinosz mindkét értelemben használja a kifejezést, most nézzük meg az episztemológiai szerepét (a hétköznapi használathoz lásd a fordításhoz írt 62. jegyzetet). A visszaemlékezésről csak néhány helyen beszél, meglehetősen szűkszavúan – ráadásul az emlékezés (*mnémé*) egy másik, időhöz nem kötődő fajtájának nevezi (25, 33–34). Megtudjuk róla, hogy azáltal lehetséges, hogy a lélek magában hordja a Formák képmásait *logoszként*, tulajdonképpen azonos velük, vagyis a lélek nem más, mint a Formák potenciálisan,¹⁰⁶ és megvalósulása a Formák (egymás után történő) aktualizálása a lélek saját erejéből (IV.6.3, 10–16; vö. IV.4.5, 1–11). A IV.3.30 fejezetben, bár Plótinosz a gondolatra (*dianoészisz*) való emlékezést tárgyalja, úgy tűnik a visszaemlékezésről beszél. Innen megtudhatjuk, hogy a Formák vagy *logoszok* aktualizálása (vö. IV.6.3) tulajdonképpen nem más, mint a Formák diszkurzív kibontása *logoszként*, és ennek *tudatossá* válása a reprezentációs képesség (*phantaszia*) által (vö. I.4.10).¹⁰⁷ A visszaemlékezés talán azáltal tölti be ismeretelméleti szerepét, hogy a lélek legfelsőbb, testbe alá nem szálló része örökké a Formák szemlélésével tevékenykedik: a visszaemlékezés a Formákról való gondolat (*noein*) tudatossá tétele.¹⁰⁸

(3) A továbbiakban Plótinosz az ember időbeliséghez kötődő, *szerzett* emlékezetét tárgyalja, főképp a *perceptuális* emlékezetet.¹⁰⁹ Vajon a (testtel együtt lévő) lélekhez, és annak vajon melyik képességéhez tartozik az emlékezés, vagy

¹⁰⁴ A visszaemlékezés platóni tanáról lásd *Menón* 81c–85b; *Phaidón* 72c–77a; *Phaidrosz* 249b–c; továbbá magyarul Scott 1999/2007.

¹⁰⁵ Az emlékezet és a visszaemlékezés 2, különösen 451b1–6; 18; 452a7–8; 453a4–14.

¹⁰⁶ Lásd IV.6.3, 5; IV.8.7; VI.2.5, 10–14; vö. IV.3.5, 6–10; V.1.3, 4–8; V.3.3, 37–39; VI.7.7, 10–15; a fordításhoz írt 46. jegyzet. A plótinoszi téziszről, mely szerint a lélek az Értelme *logosza*, lásd Karfik 2011; vö. Rist 1967. 84–102; Helmig 2012. 191–193; Taormina 2022. 179–181.

¹⁰⁷ Innen is látható, hogy a *phantaszia* nem „képzelet” vagy „képzetalkotó képesség”, amennyiben a *logosz* nyelvi jellegű összetett (propozicionális) reprezentációra utal. A perceptuális emlékezet nyelvi jellegéről lásd alább.

¹⁰⁸ Lásd még I.2.4, 20–25; I.6.2, 2–14; III.7.1, 20–24; IV.4.3, 3–4; 4, 6–7; IV.8.1; V.1.1, 26–35; V.3.2, 11–14; VI.7.6, 1–7. Plótinosz visszaemlékezés-tanáról lásd Warren 1965. 256–258; Blumenthal 1971. 96–97; McCumber 1978; Chiaradonna 2009; 2019; King 2009. 116–117, 144–146, 178–186; Helmig 2012. 195–204; a IV.3.30 kapcsán lásd Hutchinson 2018. 99–112; a IV.6.3 kapcsán lásd Taormina 2022. 61–71, 184–188. Michalewski (2021) a visszaemlékezésnek a lélek önmegismerésében és felemelkedésében játszott szerepét hangsúlyozza, melyben az alá nem szálló lélek mint végpont jelenik meg.

¹⁰⁹ Plótinosz szerint, ahogy fentebb láttuk, még az érzékelés esetén is bennünk korábban meglévő (vagyis nem szerzett) fogalmak (*logosz*) segítségével vagyunk képesek a megisme-

a testből és lélekből összetett élőlényhez, mint az érzékelés (IV.3.25, 35–45)? A IV.3.26 fejezetben az utóbbit zárja ki Plótinosz, ti. hogy az élőlényhez (test és lélek) tartozna. Bár a test állapota hatással lehet az emlékezésre, ez inkább akadályként jelentkezik, gyengítve az emlékezés képességét vagy felejtést okozva (26, 12–16, 50–52; vö. IV.6.3, 45–55),¹¹⁰ a tanultakra pedig csakis a lélek emlékezhethet (IV.3.26, 16–18). Továbbá, még ha a lélek emlékszik is, ez nem lehet amiatt, hogy a testtel együtt van és a testet használva nyeri el az emlékezés képességét, szemben az érzékelés esetével, ahol szükség van érzékszervre a képesség használatához (26, 25–50, vö. a IV. szakasz (3) és (4) pontját). Úgy tűnik tehát, a lélek maga emlékezik, mégpedig úgy, hogy az érzékelési ítéletet egyfajta gondolatként a lélek átveszi, és „az egyszer már átvett lenyomatot a lélek megőrzi” (26, 5–12).¹¹¹ Vagyis, a lélek által átvett gondolat egy képességet hoz létre, melynek aktualizálása, az emlékezés, egy tevékenység (*energeia*).¹¹² Ezért, ahogy korábban láttuk, az emlékezés, vagyis az emlék felidézése, nem változás a lélekben, hiszen a saját természete szerint való (III.6.2, 42–49; II. szakasz). Tekintve, hogy a lélek természete szerint *logosz*, az emlékezési tevékenység pontosabban is körülírható: egyfajta propozicionális aktus, vagyis valamilyen állítás megtétele (pl. „Tegnap láttam Szókratészt az agorán sétálni”; vö. V.3.3).¹¹³ Tehát az emlékezés nem pusztán megőrzés (*katokhé*), hanem a megőrzött emlék aktualizálása, vagyis az eredeti eseményre vonatkozó reprezentáció (*phantasma*) „szemünk elé helyezése” (IV.6.3, 16–19; vö. IV.3.29).¹¹⁴

(4) Pontosabban is megmondható, hogy a lélek mely képessége felelős az emlékezésért. Nem úgy van, hogy a tárgy bármely tulajdonsága alapján külön emlékezőképességre van szükség, pl. az affektív érzésekre (vágy, indulat) sem az affektív képességekkel (vágyakozó, indulatos) emlékezünk, mert ez a funkciók összekeverését jelentené: a vágyakozó képességnek is külön érzékelést és emlékezést kellene tulajdonítani (IV.3.28). Az affektív tartalmakhoz kapcsolódó megszokások tulajdonképp nem is emlékek, hiszen nincs szükség hozzájuk tu-

résre, lásd Chiaradonna 2009. 15–16. Amennyiben azonban az érzékelés az egyedire vonatkozik, és bizonyos empirikus fogalmakat általa szerzünk, joggal tekinthető szerzettnek.

¹¹⁰ A felejtés Plótinosz szerint nem minden esetben gyengeség jele: amikor a racionális lélek a halál után otthagyja a testi világot, elfordulva tőle az intelligibilis felé, elfelejti testi életének történéseit, hogy az Ideákra koncentrálhasson (IV.3.32; vö. Platón *Phaidrosz* 248c). A felejtésnek Platónnál is lehetnek testi okai, *Timaiosz* 87a.

¹¹¹ Bár itt Plótinosz úgy fogalmaz, mintha a lenyomat-elméletet elfogadná, inkább úgy kell értenünk, hogy még ha a lenyomat-elméletet elfogadnánk is az érzékelésre, az emlékezés akkor is a lélek saját tevékenysége lenne.

¹¹² Szemben Arisztotelész elméletével, mely szerint mivel az emlékezés függ az érzékeléstől (hiszen olyasmire emlékezünk, amit érzékeltünk), és az érzékelést a test-lélek összetételéből lévő élőlény végzi, az emlékezés is az összetett élőlényhez tartozik; lásd az (5) pontot.

¹¹³ Plótinosz úgy beszél az emlékezés tevékenységéről, mint ami nyelvi reprezentációt használ, vagyis az emlékezés valaminek a „mondása” (*legein*), lásd IV.3.27, 11, 14, 21; IV.4.1, 1; vö. King 2009. 163, 173–177. Lautner (2024) kimutatja ennek sztoikus eredetét.

¹¹⁴ Ehhez lásd King 2009. 173–176.

datosságra, a lélek diszpozícióiként magyarázhatók (28, 16–19).¹¹⁵ Az emlékezésnek csak a kognitív tartalma számít (vö. I.5.8). De nem azzal emlékezünk, amivel az emléket megszerezzük, az érzékeléssel és amivel tanulunk (IV.3.28, 1). Hiszen a megszerzésben (érzékelésben és tanulásban) kiválók nem feltétlenül jók az emlékezésben is (IV.3.29, 16–19; IV.6.3, 63–67). Továbbá, mivel két lélek is emlékezik, ez megduplázná az ilyen képességeket; ráadásul a tanultakra és gondolatokra nem emlékezhethet maga az érzékelőképesség (IV.3.29, 1–7; vö. 27, 1 skk.; 31, 4–8).

(5) Ha nem ugyanazzal emlékezünk, vagyis *megőrzünk*, amivel az emléket *megszerezzük*, akkor nincs akadálya, hogy egyazon képesség legyen felelős a kétféle forrásból (érzékelés, gondolat) szerzett emlékekért (29, 13–16). Ez a képesség a reprezentációs képesség (*phantasztikon*, *phantasztia*),¹¹⁶ amely a tudatosságért is felelős.¹¹⁷

Mi akadálya azonban, hogy az emlékezőképesség számára az érzet (*aiszthéma*) valamiféle reprezentáció (*phantasztma*) legyen, és így módon az emlékezést és a megőrzést az érzékeléstől különálló reprezentációs képesség (*phantasztikon*) végezze? Hiszen az érzékelés ebben végződik, és ha az érzékelés már nincs is jelen, a reprezentáció számára jelen van a látvány. Ha tehát jelen van számára a távollévő reprezentációja (*phantasztia*), ez már emlékezés, akkor is, ha csak rövid ideig tart. [...] Az emlékezés tehát a reprezentációs képességre tartozik, és tárgyai ilyenek.¹¹⁸ (IV.3.29, 22–32.)

A reprezentációs képesség Plótinosz számára a lélek saját képessége melynek működéséhez nincs szükség testre: így az emlékezés is a lélek saját tevékenysége lesz. Az emlékezést a Plótinoszt megelőző hagyomány is a reprezentációs képességhez kapcsolta. Arisztotelész szerint – amit Aphrodisziaszi Alexandrosz is követ – az érzékelő lélekhez tartozik, amennyiben reprezentációra is képes, így az időt érzékelő és tanulásra képes állatok emlékezete és tapasztalata is ma-

¹¹⁵ Vö. Warren 1965. 255–256.

¹¹⁶ Bár IV.3.27, 1–3 szerint nemcsak az egyéni lélek, hanem a természetünk is emlékezik (amely a mindenségtől származik), és mivel az emlékezés a reprezentációhoz tartozik, ezért a természetnek is kell, hogy legyen reprezentációs képessége (IV.3.31), máshol Plótinosz azt állítja, hogy a természet nem rendelkezik reprezentációval (III.8.1, 22; IV.4.13, 11–13; vö. III.8.4, 22–25). Hacsak nincs ellentmondásban magával Plótinosz, utóbbi helyen bizonyára mást ért természetén, a Mindenség Természetét.

¹¹⁷ Lásd I.4.10; IV.3.30; vö. I.1.11, 2–8, ahol a „középső rész” *to meszon* megfeleltethető az V.3.2–3 diszkurzív értelmének (*dianoia*). Az emberi emlékezés, minthogy a *phantasztidhoz* tartozik, mindig tudatos. Az éppen alászálló lélek esetén azonban Plótinosz megenged nem tudatos emlékezetet, mely a lélek megtestesülésben való sorsát határozza meg (IV.4.4, 9–10). A tudatosságról lásd elsősorban Hutchinson 2018; továbbá Schwyzer 1960; Warren 1964; 1966; magyarul lásd Kovács 2017.

¹¹⁸ Horváth Judit és Perczel István (Horváth–Perczel 1986) fordítását módosítottam.

gyarázható.¹¹⁹ Az arisztotelészi elméletben azonban ez azt jelenti, hogy a lélek és test együttese végzi az emlékezést, amit Plótinosz elutasít. Ehhez hasonló elmélet a Plótinosz előtti platonikusok között is elterjedt volt, pl. Alkinoosznál.¹²⁰ A sztoikusok szerint az emlékezés reprezentációk megtartása és jóváhagyása (a forrásokhoz lásd a III.3 szakaszt).¹²¹ De mivel a sztoikus elmélet szerint a lélek testi, és a benne lévő lenyomatok is testiek, ez Plótinosz számára elfogadhatatlan (vö. IV.7.6).

(6) Az emlékezés tehát a reprezentációs képességhez tartozik. Az emlékezés alanyának vizsgálatát Plótinosz azzal zárja, hogy az egyes emberek emlékező-képessége közötti különbségek lehetséges okait sorolja fel.

Ha pedig az emberek nem egyforma élességgel emlékeznek, ezt vagy (i) ennek¹²² a képessége közötti különbségnek tudhatjuk be, vagy (ii) annak, hogy figyeltek-e az adott dologra vagy sem, továbbá, hogy (iii) fellépnek-e bizonyos testi keveredések vagy sem, amelyek ezáltal megváltoztatják az emlékezés működését vagy sem, megzavarják azt vagy sem. Erről azonban majd máskor beszélünk. (IV.3.29, 32–36.)

Bár a kérdésekre adandó válaszra utalt Plótinosz a megelőző sorokban – hiszen a jobb emlékezet tovább tartja meg az emléket, vagyis az emlékezés egy *képesség* (*dünamisz*), *erősség* (*iszkhüsz*), melynek ereje attól is függ, merre *fordul* (IV.3.29, 27–31), vagyis figyel –, a probléma részletes tárgyalását, amiről „máskor beszélünk,” a mi értekezésünkben (IV.6.3) találjuk.¹²³

¹¹⁹ Arisztotelész *Az emlékezet és a visszaemlékezés* 1, 449b24–450a25; *Metafizika* I.1, 980a27–b27; vö. a fordításhoz írt 2. jegyzet. Alexandroszhoz lásd *A lélek* 68.4–10; 69.17–19; *Kommentár Arisztotelész Metafizikához* 3.8–4.12. Alexandrosz reprezentációról szóló elméletéhez magyarul lásd Hangai 2020b. Arisztotelész emlékezetfelfogásáról és a reprezentációval való kapcsolatról magyarul lásd Hangai 2012.

¹²⁰ Alkinoosz *Platón tanítása* IV.4–5, 154.32–155.34.

¹²¹ Lásd még a 113. jegyzetet. Bár Arisztotelész és a sztoikusok elméletében is a reprezentáció szerepe a gondolatokra való emlékezés, Plótinosz ezt némiképp átértelmezi (IV.3.30).

¹²² A szövegben névmás szerepel: *autész*, a legtöbb fordító és értelmező, Henry–Schwyzer 1977-et követve, a reprezentációs képességre érti. Azonban a megelőző nőnemű főnév az „emlékezet” (*hé mnémé*). Mivel az emlékezetért felelős lelki képesség a reprezentációs képesség, tulajdonképpen ennek különbségéről van szó. Azonban mégis érdemes az emlékezésre érteni, hiszen a reprezentációs képességnek más funkciói is vannak: a tudatosság. Tehát a reprezentációs képesség mint az emlékezésre való képesség különbségeire utal Plótinosz.

¹²³ Két másik utalás is található Plótinosz értekezésében az emlékezés tárgyalására – III.6 [26] 2, 42–44 és IV.3 [27] 25, 5–10 –, melyek tartalmilag utalhatnának a IV.6 [41] 3-ra, de kronológiailag ez nem lehetséges. Talán ezeken a helyeken Plótinosz iskolai összefüggéseinek elhangzottakra, vagy közismert tételekre utal, vö. Fleet 1995. 98; Taormina 2022. 10–12.

2. Emlékezés a IV.6.3-ban

A IV.6.3-ban, ahogy láttuk, a fő cél épp azt megmutatni, hogy az emlékezés nem lenyomatok megőrzése, hanem (i) a lélek saját képessége (*dünamisz*), ereje (*iszkhüsz*) (3, 55; vö. 3, 63–71). Máshol is találkozunk ezzel a tétellel (IV.4.4, 16–18; vö. VI.7.22, 14–15), mégpedig a lélek születés és megtestesülés előtti állapotról. Ahogy az érzékelés kapcsán láttuk, a képesség nem testi, nem változik, hanem egy tevékenységre irányul, azt hivatott végezni. Az adott tevékenység végzése a képességet megerősíti. Az emlékezés esetén ez a tevékenység az *emlékek előhívása*, aktualizálása, vagyis „szemünk elé helyezése” (3, 16–19), ami tehát valamiféle keresés eredménye (3, 27–29).¹²⁴ Így tehát érthető, hogy az ismételt érzékelés és az emlékek előhívása az adott tartalomra való emlékezés képességet *megerősíti* (3, 29–45). Ahogy láttuk, az emlékek előhívása a reprezentációs képességgel történik, hiszen ilyenkor tudatába kerülünk azon emlékeknek, amiért ez a képesség felel.

Az előhívás azért is szükséges, mert az emlékezés a múltra vonatkozik, vagyis az emlék megszerzése (érezékelés) és előhívása (emlékezés) között időnek kell eltelnie,¹²⁵ azonban idővel gyengül az emlék (IV.4.5, 23–26). De ha az emlékezés ugyanúgy lelki képesség, mint az érzékelés, miért van az, hogy az egyik esetben el kell telnie időnek (emlékezés), a másik esetben nem (érezékelés) (3, 57–59)? Plótinosz válasza, hogy vannak olyan képességek, amelyeket fel kell készíteni a használatra: az emlékezés pedig épp ilyen képesség, szemben az érzékeléssel (3, 60–63). Ez arra utalhat, hogy az emlékezés olyasmire vonatkozik, ami szerzett.

Az V.1. szakasz (6) pontjában említett tényezők közül azt is fontosnak tartja Plótinosz, hogy (ii) az emlékezés képessége és sikeressége függ attól, mennyire *figyelünk* a dologra, és mennyire oszlik meg ez a figyelem több dolog között, mint a felnőtteknél, vagy kevés dolog között, mint a gyerekeknél (3, 21–27). A figyelemhez pedig szükséges, hogy a dolog releváns legyen számunkra (IV.4.8, 1–34).¹²⁶ A képességek általános időskori elgyengülése ezzel szemben az időseket rosszabb emlékezőkké teszi (3, 45–55). Vagyis Plótinosz nem hagyatkozik pusztán (iii) fiziológiai magyarázatra a gyerekek és idősek emlékezőképességbeli eltérése kapcsán, ahogy Arisztotelész (*Az emlékezet és a visszaemlékezés* 1, 450a31–b11; lásd a III.4 szakasz (4) pontját), bár a fenti tényezők között a testi keveredést is megtaláljuk. Ez nem jelenti, hogy a IV.6 alapján a fiziológia nem játszhat szerepet a magyarázatban. Inkább arról van szó, hogy Plótinosz szerint a képességek ereje közötti különbségnek nagyobb magyarázó ereje van. Ennek

¹²⁴ Arisztotelész szerint a visszaemlékezés egyfajta keresés, lásd az V.1 szakasz (2) pontját.

¹²⁵ Vö. Arisztotelész *Az emlékezet és a visszaemlékezés* 1, 449b22–25; és a fordításhoz írt 77. jegyzetet.

¹²⁶ Erről lásd Remes 2007. 112–119.

oka valószínűleg az, hogy a testi magyarázat elsősorban a lenyomatok befogadóképességével kapcsolatos, amit viszont Plótinosz elvet.

A lenyomatok elvetésével pedig Arisztotelész elméletét is elveti, mely szerint az emlékezéshez szükség van az érzékelés során létrejövő lenyomatra, melynek megmaradása garantálja a későbbi előhívás lehetőségét. Vagyis Plótinoszsal szemben Arisztotelész elméletében az emlékezés a lélek és test közös tevékenysége, csakúgy, mint az érzékelés. Plótinosz azonban nem csak Arisztotelész elméletét utasítja el, hanem azokét is, akik szerint a lélek testi természetű. Ahogy láttuk (III. szakasz), Plótinosz kritikája teljesen általános jellegű, az érzékelés és emlékezés bármiféle lenyomat-elméletével szemben alkalmazható (3, 71–79).

IRODALOM

Plótinosz *Enn.* IV.6 szövegkiadások, fordítások, kommentárok

- Armstrong, Arthur H. 1984. *Plotinus Ennead IV*. Loeb Classical Library 444. Cambridge/MA, Harvard University Press.
- Bréhier, Émile 1927. *Plotin, Ennéades*. Tome IV. Paris, Les Belles Lettres.
- Gerson, Lloyd P. 2018. *Plotinus. The Enneads*. Szerk. Lloyd P. Gerson; ford. George Boys-Stones – John M. Dillon – Lloyd P. Gerson – Richard A. King – Andrew Smith – James Wilberding. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9780511736490>
- Harder, Richard – Willy Theiler – Rudolf Beutler 1967. *Plotins Schriften*. Band IVa, IVb. Hamburg, Meiner.
- Henry, Paul – Hans-Rudolf Schwyzler 1964. *Plotini opera (editio minor)*. Vol. 1. Oxford, Clarendon Press.
- Henry, Paul – Hans-Rudolf Schwyzler 1977. *Plotini opera (editio minor)*. Vol. 2. Oxford, Clarendon Press.
- Igal, Jesús 1985. *Plotino Enéadas III–IV*. Madrid, Gredos.
- Kalligas, Paul 2023. *The Enneads of Plotinus: A Commentary*. Vol. 2. Princeton, Princeton University Press. <https://doi.org/10.23943/princeton/9780691158266.001.0001>
- Morel, Pierre-Marie 2007. Plotin, Traité 41 (IV, 6) *Sur la sensation et la mémoire*. In Luc Brisson – Jean-François Pradeau (szerk.) *Plotin Traité 38–41*. Paris, Flammarion. 371–395.
- Taormina, Daniela P. 2022. *Plotin, Traité 41 Sur la sensation et mémoire*. Paris, Vrin.

Rövidítések

- [DK] Diels, Hermann – Walter Kranz 1951–1952. *Die Fragmente der Vorsokratiker*. 6. kiadás. Berlin, Weidmann.
- [LS] Long, Anthony A. – David N. Sedley 1987/2014. *A hellenisztikus filozófusok*. A magyar kiadást szerkesztette: Bene László. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- [LSJ] Liddell, Henry G. – Robert Scott – Henry S. Jones 1996. *A Greek-English Lexicon*. 9. kiadás. Oxford, Oxford University Press.
- [SVF] von Arnim, Hans 1903–1905. *Stoicorum Veterum Fragmenta*. Leipzig, Teubner.

Szakirodalom

- Agócs, Péter 2019. Speaking in the Wax Tablets of Memory. In Luca Castagnoli – Paola Ceccarelli (szerk.) *Greek Memories: Theories and Practices*. Cambridge, Cambridge University Press. 68–90. <https://doi.org/10.1017/9781108559157.003>
- Armstrong, Arthur H. 1967. Plotinus. In Arthur H. Armstrong (ed.) *The Cambridge History of Later Greek and Early Medieval Philosophy*. Cambridge, Cambridge University Press. 193–268. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521040549>
- Bárány, István 2020. A halhatatlan lélek és a homéroszi „pszükhé.” In Platón: *Phaidón*. Bárány István (ford.). Budapest, Atlantisz. 177–202.
- Bene, László 2006. Utószó: Megismerés, nyelv és valóság a Szofistában. In Platón: *A szofista*. Bene László (ford.). Budapest, Atlantisz. 131–321.
- Bene, László 2007. Görög-római filozófia. In Boros Gábor (szerk.) *Filozófia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 211–228.
- Bene, László 2011. *Idő és örökkévalóság Plótinosz filozófiájában*. Budapest, Gondolat.
- Bene, László 2013. Ethics and Metaphysics in Plotinus. In Filip Karfik – Euee Song (szerk.) *Plato Revived: Essays on Ancient Platonism in Honour of Dominic J. O’Meara*. Berlin, De Gruyter. 141–161. <https://doi.org/10.1515/9783110324662.141>
- Bene, László 2017a. A lélek halhatatlanságáról írott értekezés helye Plótinosz életművében. *Magyar Filozófiai Szemle*. 61/4. 107–119.
- Bene, László 2017b. Plótinosz: A lélek halhatatlansága (*Enneaszok* IV.7 [2]). *Magyar Filozófiai Szemle*. 61/4. 120–146.
- Bloch, David 2007. *Aristotle on Memory and Recollection. Text, Translation, Interpretation, and Reception in Western Scholasticism*. Leiden, Brill. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004160460.i-276>
- Blumenthal, Henry J. 1971. *Plotinus’ Psychology: His Doctrines of the Embodied Soul*. The Hague, Martinus Nijhoff. <https://doi.org/10.1007/978-94-010-2989-6>
- Blumenthal, Henry J. 1976. Plotinus’ Adaptation of Aristotle’s Psychology: Sensation, Imagination and Memory. In R. B. Harris (szerk.) *The Significance of Neoplatonism*. Albany, State University of New York Press. 41–58.
- Blumenthal, Henry J. – John Dillon 2015. *Plotinus. Ennead IV.3–IV.4.29: Problems Concerning the Soul*. Las Vegas, Parmenides Publishing.
- Bonazzi, Mauro 2005. Plotino, il Teeteto, gli Stoici: alcune osservazioni intorno alla percezione e alla conoscenza. In Riccardo Chiaradonna (szerk.) *Studi sull’anima in Plotino*. Naples, Brepolis. 203–222.
- Bréhier, Émile 1923/1958. *The Philosophy of Plotinus*. Chicago, University of Chicago Press.
- Brisson, Luc 1999. Logos et logoi chez Plotin: Leur nature et leur rôle. *Cahiers Philosophiques de Strasbourg*. 8. 87–108.
- Brisson, Luc 2006. La place de la mémoire dans la psychologie plotinienne. *Études platoniciennes*. 3. 13–27. <https://doi.org/10.4000/etudesplatoniciennes.979>
- Burge, Tyler 1977. Belief De Re. *Journal of Philosophy*. 74/6. 338–362. <https://doi.org/10.2307/2025871>
- Caluori, Damian 2015. *Plotinus on the Soul*. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781316226681>
- Castagnoli, Luca – Ceccarelli, Paola (szerk.) 2019. *Greek Memories: Theories and Practices*. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108559157>
- Caston, Victor 2012. *Alexander of Aphrodisias on the Soul: Part I*. Bristol, Bristol Classical Press.
- Chiaradonna, Riccardo 2009. Plotin, la mémoire et la connaissance des intelligibles. *Philosophie antique*. 9. 5–33. <https://doi.org/10.4000/philosant.2473>

- Chiaradonna, Riccardo 2012. Plotinus' Account of the Cognitive Powers of the Soul: Sense Perception and Discursive Thought. *Topoi*. 31/2. 191–207. <https://doi.org/10.1007/s11245-011-9114-7>
- Chiaradonna, Riccardo 2019. Plotinus on Memory, Recollection and Discursive Thought. In Luca Castagnoli – Paola Ceccarelli (szerk.) *Greek Memories: Theories and Practices*. Cambridge, Cambridge University Press. 310–324. <https://doi.org/10.1017/9781108559157.015>
- Clark, Gordon H. 1942. Plotinus' Theory of Sensation. *The Philosophical Review*. 51/4. 357–382. <https://doi.org/10.2307/2181118>
- Emilsson, Eyjólfur K. 1988. *Plotinus on Sense-Perception: a Philosophical Study*. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511720017>
- Emilsson, Eyjólfur K. 2017. *Plotinus*. London, Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203413159>
- Emilsson, Eyjólfur K. 2022. Sense-Perception, Reasoning and Forms in Plotinus. *Phronesis*. 67/1. 99–130. <https://doi.org/10.1163/15685284-bja10052>
- Fleet, Barrie. 1995. *Plotinus. Ennead III.6: on the Impassivity of the Bodiless*. Oxford, Clarendon Press.
- Gerson, Lloyd P. (szerk.) 1996. *The Cambridge Companion to Plotinus*. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CCOL0521470935>
- Gerson, Lloyd P. – James Wilberding (szerk.) 2022. *The New Cambridge Companion to Plotinus*. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108770255>
- Gregorić, Pavel 2007. *Aristotle on the Common Sense*. Oxford, Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199277377.001.0001>
- Gregorić, Pavel – Jakob Leth Fink 2022. Introduction: Sense Perception in Aristotle and the Aristotelian Tradition. In Pavel Gregorić – Jakob Leth Fink (szerk.) *Forms of Representation in the Aristotelian Tradition. Volume One: Sense Perception*. Leiden, Brill. 15–39. https://doi.org/10.1163/9789004506077_003
- Guba, Ágoston 2015. Pszichikus okság Plótinosznál (Enn. IV.5 [29]). *Magyar Filozófiai Szemle*. 59/4. 151–169.
- Guba, Ágoston 2019. Plótinosz: A módszerről. *Elpis*. 12/2. 7–22. <https://doi.org/10.54310/Elpis.2019.2.1>
- Guba, Ágoston 2020. Az alsóbb- és a felsőbbrendű lélek problémái az *Enneaszokban*. *Elpis*. 13/1. 97–110. <https://doi.org/10.54310/Elpis.2020.1.8>
- Guba, Ágoston 2024. Problems of the lower soul in Plotinus: Defining its powers and its origin. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. 64/1. 3–25. <https://doi.org/10.1556/068.2024.00134>
- Gurtler, Gary 2015. *Plotinus. Ennead IV.4.30-45 and IV.5: Problems Concerning the Soul*. Las Vegas, Parmenides Publishing.
- Hangai, Attila 2012. A phantasia Arisztotelésznél a *Parva Naturalia* értekezéseiben. *Magyar Filozófiai Szemle*. 56/1. 118–140.
- Hangai, Attila 2015. Az érzékelés tartalma – Aphrodisziaszi Alexandrosz. In Bárány István – Bolonyai Gábor – Ferenczi Attila – Vér Ádám (szerk.) *Studia Classica*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 195–206.
- Hangai, Attila 2017. Aphrodisziaszi Alexandrosz megjegyzései a sztoikus phantasia kataléptiké kapcsán. *Magyar Filozófiai Szemle*. 61/4. 22–47.
- Hangai, Attila 2020a. Alexander of Aphrodisias on Simultaneous Perception. In David Bennett – Juhana Toivanen (szerk.) *Philosophical Problems in Sense Perception: Testing the Limits of Aristotelianism*. Cham, Springer. 91–124. https://doi.org/10.1007/978-3-030-56946-4_6
- Hangai, Attila 2020b. Aphrodisziaszi Alexandrosz: A lélek 66.9–73.14, a reprezentáció. *Elpis*. 22. 13–24. <https://doi.org/10.54310/Elpis.2020.1.2>
- Hangai, Attila 2022. Alexander of Aphrodisias' Criticism of the Stoic Theory of Perception: *typos* and *typōsis*. *Elenchos*. 43/2. 339–362. <https://doi.org/10.1515/elcn-2022-0018>

- Hangai, Attila 2024. Plotinus' Power Account of Perception: *Ennead* IV.6.2. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. 64/1. 45–73. <https://doi.org/10.1556/068.2024.00094>
- Helmig, Christoph 2012. *Forms and Concepts. Concept Formation in the Platonic Tradition*. Berlin, De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110267242>
- Horváth, Judit – Perczel István 1986. *Plótinosz: Az Egyről, a szellemről és a lélekről. Válogatott írások*. Szerk., ford. Horváth Judit – Perczel István. Budapest, Európa.
- Hutchinson, Daniel, M. 2018. *Plotinus on Consciousness*. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108344104>
- Ierodiakonou, Katerina 2007. The Stoics and the Sceptics on Memory. In Maria Michela Sassi (szerk.) *Tracce della Mente. Teorie della memoria da Platone ai moderni*. Pisa, Scuola Normale Superiore. 47–65.
- Igal, Jesús 1979. Aristóteles y la evolución de la antropología de Plotino. *Pensamiento: Revista de investigación e Información filosófica*. 35/138. 315–346.
- Inge, William R. 1919. *The Philosophy of Plotinus*. London, Longmans, Green and Co.
- Kalligas, Paul 1997. Logos and the Sensible Object in Plotinus. *Ancient Philosophy*. 17/2. 397–410. <https://doi.org/10.5840/ancientphil199717243>
- Kalligas, Paul 2014. *The Enneads of Plotinus: A Commentary*. Vol. 1. Princeton, Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400852512>
- Karamanolis, George 2009. Plotinus On Quality And Immanent Form. In Riccardo Chiaradonna – Franco Trabattoni (szerk.) *Physics and Philosophy of Nature in Greek Neoplatonism*. Leiden, Brill. 79–100. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004173804.i-322.18>
- Karfik, Filip 2011. L'âme logos de l'intellect et le logismos de l'âme. À propos des Ennéades V, 1 [10] et IV, 3 [27]. *Chôra. Revue d'études anciennes et médiévales*. 9–10. 67–80. <https://doi.org/10.5840/chora2011/20129/104>
- Karfik, Filip 2014. Parts of the Soul in Plotinus. In Klaus Corcilius – Dominik Perler (szerk.) *Partitioning the Soul*. Berlin, De Gruyter. 107–148. <https://doi.org/10.1515/9783110311884.107>
- Kendeffy, Gábor 1998. Bevezetés. In Kendeffy Gábor – Lautner Péter (szerk.) *Antik szkeptizmus*. Budapest, Atlantisz. 7–69.
- King, Richard A. H. 2009. *Aristotle and Plotinus on Memory*. Berlin, De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110214635>
- King, Richard A. H. 2010. Aristotle's *De Memoria* and Plotinus on Memory. In Christophe Grellard – Pierre-Marie Morel (szerk.) *Les Parva naturalia d'Aristote: Fortune antique et médiévale*. Paris, Éditions de la Sorbonne. 101–120. <https://doi.org/10.4000/books.psorbonne.17655>
- Kovács, Dániel Attila 2017. A tudatosság két fajtája Plótinosz filozófiájában. *Elpis*. 10/2. 103–118. <https://doi.org/10.54310/Elpis.2017.2.7>
- Kovács, Dániel Attila 2024. From Passions to Knowledge. Plotinus on the Role of Cathartic Virtues in Action Guidance. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. 64/1. 75–97. <https://doi.org/10.1556/068.2024.00128>
- Lautner, Péter 2006. Arisztotelész lélekfilozófiája az újabb kutatások tükrében: áttekintés. In Arisztotelész: *Lélekfilozófiai írások*. Ford: Steiger Kornél. Budapest, Akadémiai Kiadó. 193–218.
- Lautner, Péter 2021. Μνήμη és ἀνάμνησις viszonya. Későantik variációk egy témára (Pseudo-Szimplikiosz, Damaszkiosz és Olümpiodórosz). *Magyar Filozófiai Szemle*. 65/4. 52–67.
- Lautner, Péter 2024. Plotinus on Perceptual Memory. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. 64/1. 27–44. <https://doi.org/10.1556/068.2024.00093>
- Long, Anthony A. 1986/1998. *Hellenisztikus filozófia*. Budapest, Osiris.
- Magrin, Sara 2010. Sensation and Scepticism in Plotinus. *Oxford Studies in Ancient Philosophy*. 39. 249–297.

- Magrin, Sara 2015. Plotinus on the Inner Sense. *British Journal for the History of Philosophy*. 23/5. 864–887. <https://doi.org/10.1080/09608788.2015.1044888>
- Marmodoro, Anna. 2014. *Aristotle on Perceiving Objects*. Oxford, Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199326006.001.0001>
- McCumber, John 1978. Anamnesis as Memory of Intelligibles in Plotinus. *Archiv für Geschichte der Philosophie*. 60/2. 160–167. <https://doi.org/10.1515/agph.1978.60.2.160>
- Michalewski, Alexandra 2020. The Causality of the Self-Moving Soul: Platonic Responses to the Objections of *De Anima* I 3. In Sylvain Delcomminette – Pieter d’Hoine – Marc-Antoine Gavray (szerk.) *The Reception of Plato’s ›Phaedrus‹ from Antiquity to the Renaissance*. Berlin, De Gruyter. 41–60. <https://doi.org/10.1515/9783110683936-004>
- Michalewski, Alexandra 2021. Writing in the Soul. On Some Aspects of Recollection in Plotinus. In Véronique Decaix – Christina Thomsen Thörnqvist (szerk.) *Memory and Recollection in the Aristotelian Tradition*. Turnhout, Brepolis. 45–65. <https://doi.org/10.1484/M.SA-EB.5.126084>
- Németh, Attila 2020. Atoms and Universals in Epicurus. In Ugo Zilioli (szerk.) *Atoms in Philosophy*. London, Bloomsbury. 93–112. <https://doi.org/10.5040/9781350107526.0012>
- Noble, Christopher I. 2013. How Plotinus’ Soul Animates his Body: The Argument for the Soul-Trace at *Ennead* 4.4.18.1–9. *Phronesis*. 58/3. 249–279. <https://doi.org/10.1163/15685284-12341251>
- Noble, Christopher I. 2016. Plotinus’ Unaffected Soul. *Oxford Studies in Ancient Philosophy*. 51. 231–281. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198795797.003.0007>
- O’Daly, Gerard J. P. 1973. *Plotinus’ Philosophy of the Self*. New York, Barnes and Noble.
- O’Daly, Gerard J. P. 2017. *Plotinus: What Is the Living Thing? What Is Man? Ennead, I.1*. Las Vegas, Parmenides Publishing.
- O’Meara, Dominic J. 1985. Plotinus on How Soul Acts on Body. In Dominic J. O’Meara (szerk.) *Platonic Investigations*. Washington, The Catholic University of America Press.
- O’Meara, Dominic J. 1993. *Plotinus: An Introduction to the Enneads*. Oxford, Oxford University Press.
- Perdikouri, Eleni 2016. The Duality of *phantasia* in Plotinus: Two Faculties, or Two Representations? *History of Philosophy and Logical Analysis*. 19/1. 212–234. <https://doi.org/10.30965/26664275-01901013>
- Remes, Pauliina 2007. *Plotinus on Self: the Philosophy of the ‘We’*. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511597411>
- Rist, J. M. 1967. *Plotinus: The Road to Reality*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Roreitner, Robert 2023. The Perceptive Soul’s Impassivity in Late Ancient Reception of Aristotle’s *De Anima*. *Ancient Philosophy*. 43/1. 219–249. <https://doi.org/10.5840/ancientphil20234319>
- Ross, David 1996. *Arisztotelész*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Rubarth, Scott M. 2004. The Meaning(s) of αἰσθησις in Ancient Stoicism. *Phoenix*. 58/3–4. 319–344. <https://doi.org/10.2307/4135172>
- Schwyzler, Hans-Rudolf 1960. «Bewusst» und «Unbewusst» bei Plotin. In E. R. Dodds (szerk.) *Les sources de Plotin*. Geneva. 343–378.
- Scott, Dominic 1999/2007. A visszaemlékezés fogalma Platónnál. In Betegh Gábor – Böröczki Tamás (szerk.) *A formák és a tudás: Tanulmányok Platón metafizikájáról és ismeretelméletéről*. Budapest, Gondolat. 213–247.
- Shields, Christopher 2016. *Aristotle: De Anima*. Oxford, Clarendon Press.
- Sleeman, John H. – Gilbert Pollet 1980. *Lexicon Plotinianum*. Leiden, Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004452251>
- Somos, Róbert (szerk.) 2005. *Középső platonizmus*. Budapest, Osiris.

- Sorabji, Richard 1972. *Aristotle on Memory*. Providence, Brown University Press. <https://doi.org/10.5040/9781472598110>
- Wallis, Richard T. 1972/2002. *Az Újplatonizmus*. Budapest, Osiris.
- Warren, Edward W. 1964. Consciousness in Plotinus. *Phronesis*. 9/2. 83–97. <https://doi.org/10.1163/156852864X00122>
- Warren, Edward W. 1965. Memory in Plotinus. *Classical Quarterly*. 15/2. 252–260. <https://doi.org/10.1017/S0009838800008910>
- Warren, Edward W. 1966. Imagination in Plotinus. *Classical Quarterly*. 16/2. 277–285. <https://doi.org/10.1017/S0009838800029931>